

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 36

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2018

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferrán Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Pau Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Gráficas Castañ, S.L.

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS•170-95

DIPUTACIÓ
D E
CASTELLÓ

SUMARI

	<u>Pàgs.</u>
F. ARASA. Entre Ares i Benassal: les prospeccions de J. Chocomeli a l'Alt Maestrat l'any 1935	5
G. AGUILELLA, A. BARRACHINA, F. FALOMIR, A. VICIACH, P. MEDINA. El yacimiento arqueológico de Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón). Resultados de las campañas de 2005 a 2008 y su contextualización	27
C. SAORIN. Les estructures de combustió del sector 3 de l'assentament del Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, la Plana Alta)	73
A. OLIVER. El espacio desértico en el límite ilercavón cessetano	83
S. MACHAUSE. Imágenes de tránsito en la Cueva de la Torre del Mal Paso (Castellnovo, Castellón)	97
G. AGUILELLA, I. MONTERO. Un lingote de plomo plano-convexo hallado en la Ribera de Cabanes (Castellón)	123
P. MEDINA, F. ARASA. Un conjunto de materiales arqueológicos del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)	131
M. MOLINA, F. ARASA. Restos de caminos antiguos en el término municipal de Viver (Alto Palancia, Castellón)	157
R. JÁRREGA, R. FERRÉ. Un conjunto cerrado de cerámica romana de la antigua Dertosa (Tortosa, Baix Ebre, Tarragona).....	167
J. BENEDITO, J. M. MELCHOR. Las <i>maqâbir</i> en el entorno rural de Castellón de la Plana: balance de los descubrimientos.....	185
J. M. MELCHOR, J. BENEDITO. Estudio general de las <i>maqâbir</i> de la madina Buryena (Burriana, Castellón)	203
P. GARCÍA BORJA, J. PALMER, S. SELMA, Y. CARRIÓN, G. PÉREZ, C. REAL. Les primeres evidències andalusines al tossal de la Magdalena.	217
J. NEGRE, L. LOZANO, S. SELMA. Una primera aproximació a la caracterització de la ceràmica andalusina de la fortalesa d'Orpesa (Castelló).....	231
N. MESADO. Los petroglifos, otro "arte" rupestre. Siete desconocidos "hojiformes" encontrados en el Masico del Pinar de Zucaina (Castellón)	257
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de l'any 2017.....	277
Normas de colaboración.....	285

Entre Ares i Benassal: les prospeccions de J. Chocomeli a l'Alt Maestrat l'any 1935

Ferran Arasa i Gil*

Resumen

En este artículo estudiamos los trabajos de prospección de J. Chocomeli en la comarca del Alt Maestrat (Castellón) en el año 1935. Mientras ejercía como maestro en la población de Benassal realizó importantes descubrimientos, entre los que destacan numerosos yacimientos arqueológicos y varios conjuntos de arte rupestre. También encontró dos estelas ibéricas y otras piezas de interés que se encuentran depositadas en el Museo de Prehistoria de Valencia.

Paraules Clau: Historiografía, Alt Maestrat, pinturas rupestres, estelas ibéricas.

Abstract

In this article we study the prospection work of J. Chocomeli in the region of Alt Maestrat (Castellón) in 1935. While practicing as a teacher in the town of Benassal he made important discoveries, among which are numerous archaeological sites and several rock art collections. He also found two Iberian stelae and other pieces of interest that are deposited in the Museum of Prehistory of Valencia.

Keywords: Historiography, Alt Maestrat, Rock art, Iberian stelae.

INTRODUCCIÓ

José Chocomeli Galán va ser un empresari lletraferit d'idees conservadores i aficionat a l'arqueologia que va realitzar alguns importants descobriments arqueològics en la dècada de 1930, entre els quals es troben els que ací repassem. Per a conèixer la seua biografia i les activitats arqueològiques que va realitzar resulten fonamentals el treball de N. Castellano i R. Martínez Canet (2000: 42-58) sobre els historiadors de Xàtiva, el capítol que li dedica S. Català (2006: 117-165) en el llibre sobre la saga familiar dels Chocomeli, i les notes de M. González Baldoví (en Díaz-Andreu, Mora i Cortadella, 2009: 204) sobre la seua activitat arqueològica. Aquesta informació es complementa amb la continguda en les memòries del SIP (Ballester, 1942 i 1949) i la correspondència creuada entre J. Chocomeli i el fundador del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) I. Ballester l'any 1935, que es

conserva al seu Fons (FB) de l'arxiu del Museu de Prehistòria de la Diputació de València; i l'enviada per J. Chocomeli a L. Pericot entre 1933 i 1945 que es conserva al seu Fons de la Biblioteca de Catalunya (FP), on hi ha 95 cartes, postals i telegrams, a més de retalls de premsa i còpies d'articles, la majoria del final de la guerra i dels anys posteriors fins a pràcticament les vespres de la seua mort. Aquesta documentació epistolar, juntament amb algunes referències en publicacions de caràcter historiogràfic, ens han permés completar i matisar diverses qüestions sobre les seues activitats, especialment les relacionades amb l'arqueologia. Fóra de gran interès consultar l'arxiu familiar, on potser es conserva la correspondència rebuda de L. Pericot, cosa que no hem pogut fer. Completa la informació sobre els seus estudis universitaris la documentació conservada a l'Arxiu Històric de la Universitat de València (AHUV). Aquesta activitat de consulta i documentació no hauria estat possible sense l'aju-

* Universitat de València. Ferran.Arasa@uv.es

da de Y. Fons, B. Martí i Mª J. de Pedro (SIP), N. Castellano (Biblioteca X. Benguerel, Barcelona), À. Velasco (Museu Arqueològic de Xàtiva), S. Català i el personal dels diferents arxius que hem consultat; a tots ells, el nostre agraïment.

APUNTS BIOGRÀFICS

José Chocomeli Galán (Xàtiva, 1893-València, 1946) era membre d'una família benestant de propietaris rurals amb inquietuds culturals, ja que el seu pare era poeta i tenia un oncle historiador. Amb una salut precària, va arrossegar una malaltia cardíaca que el va obligar a mantenir llargs períodes de descans i finalment va posar fi a la seua vida. Les seues activitats professionals van ser l'apicultura i l'agricultura, camps en què va promoure algunes iniciatives de millora. En relació amb la primera, va fundar una empresa amb seu a Carcaixent que comercialitzava dues marques de mel. Va estudiar el batxillerat a l'Institut Lluís Vives de València i va exercir l'any 1935 de mestre a la població de Benassal (l'Alt Maestrat), a l'edat de 41 anys, quan va realitzar les activitats arqueològiques que ací estudiarem. Es va incorporar al SIP el 1934 i l'any següent en va ser nomenat agregat (Fletcher i Pla, 1977: 10; De Pedro, en Bonet, De Pedro *et al.*, 2006: 62 i 333). La seua afició a l'arqueologia li vingué de la mà del xatívi E. Gandia Ortega (1866-1939), conservador del Museu d'Art Decoratiu i d'Arqueologia de Barcelona, que entre 1908 i 1926 i 1932 i 1937 va treballar en les excavacions d'Empúries com a responsable del treball de camp, primer sota la direcció de J. Puig i Cadafalch i més endavant de P. Bosch Gimpera (Raurich, 1942; Burch *et al.*, 2015). De la seua mà, i des de 1912, amb 19 anys, J. Chocomeli va poder treballar en aquest important jaciment al llarg de diverses temporades estivals, on va adquirir coneixements i experiència en arqueologia. Pel que fa a la seua vida personal, es va casar el 1931 amb A. Lera Gassó, amb qui tingué set fills.

Sobre la seua formació universitària, en una carta adreçada a L. Pericot (FP, 16-11-1934) li explica que té el títol de batxillerat i li demana informació sobre l'ingrés a la Facultat de Filosofia i Lletres de la UV, expressant el seu interès per cursar estudis superiors. Poc després, en una extensa carta li diu que el títol de mestre l'havia obtingut "trasladando asignaturas del bachiller" (FP, 26-11-1934), i que havia anat a Madrid a estudiar Pedagogia perquè li havien dit que aquesta llicenciatura "tiene mucho porvenir", però que volia reorientar els seus estudis cap a la història en la UV. L'any següent, en una altra carta (FP, 1-8-1935), li conta que s'ha matriculat

en dues assignatures a la Facultat per a estalviar-se el nou examen d'ingrés a la universitat. Així doncs, abans de la Guerra Civil, tot just havia començat a estudiar Filosofia i Lletres a la UV. Els seus estudis es van interrompre amb la guerra i els va reprendre una vegada acabada aquesta. Ho conta M. Ballesteros (1975: 29-30) en les seues memòries sobre el Laboratori d'Arqueologia en la dècada de 1940-1950: "Por aquel tiempo se acercó a la Universidad, donde estaba terminando su carrera, que había interrumpido por la guerra civil, lo cual no le impidió desarrollar una importante tarea de salvamento de antigüedades, José Chocomeli Galán, fundador de la revista Saitabi, (...)". Així doncs, va ser en aquesta segona etapa del Laboratori quan el va freqüentar (Gómez Casañ, 1997: 123), tot i que sembla que no degué ser un dels membres més assidus pel fet que no figura en les actes de les reunions (Martí, Villaverde, 1997).

La informació sobre els seus estudis universitaris –imprecisa en les publicacions consultades– es conserva a l'Arxiu Històric de la UV, on hem pogut localitzar el seu expedient acadèmic que es va tancar el curs 1941-42. Aquest figura en el Registre d'Identitat Escolar de la Facultat de Filosofia i Lletres, on consta que comença a estudiar el curs 1934-35 i segueix el 1935-36; no consten els dos cursos següents, quan degué interrompre els seus estudis a causa de la guerra, i continua el 1938-39 i dos més, quan va completar el total de 25 assignatures de què constava la carrera, sent en el darrer (1940-41) quan en cursa un major nombre, entre altres Arqueologia i Epigrafia i Numismàtica. Finalment, en un escrit del 19-11-1941 al Degà de la Facultat li exposa que té totes les assignatures de la carrera aprovades (Secció Història) i li demana que es curse el seu expedient del títol de llicenciat. Signa el títol el subsecretari del Ministeri d'Educació Nacional el 25-2-1942 i s'entrega a l'interessat el 24-7-1944 (AHUV, Exp. 1224/27).

En relació amb les primeres iniciatives institucionals en el camp de l'arqueologia, els seus contactes amb el catedràtic de la UV L. Pericot van ser epistolars, l'any 1933, quan aquest se n'havia anat ja a Barcelona. En una carta del 26-11-1933 (FP) reconeix que no havia coincidit mai amb ell al SIP. El 1935 figura ja com a agregat del SIP en les seues memòries anuals (Ballester, 1942). D'altra banda, possiblement en la seua estada a Madrid l'any 1934 es va relacionar amb J. Martínez Santa-Olalla, ja que aquest el va proposar com a membre de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, presidida per H. Obermaier, en la sessió del 28/03/1934, i és admés en la del 21/03/1934 (Actas y memorias, 13: 260-261). Conseqüència

d'aquesta relació és un article que aquell va publicar sobre una interessant peça de bronze de Xàtiva que tenia J. Chocomeli (Santa-Olalla, 1936). Desconeixem si aquesta relació tenia també un component ideològic, ja que cal recordar que al seu arxiu familiar es conserva una carta de J. A. Primo de Ribera, el fundador de la Falange, de l'11-12-1931, en què aquest li agraeix els seus consells i idees (Catalá, 2006: 125 i 129).

Durant la Guerra Civil va ser nomenat vocal tècnic de la Junta de Confiscació i Protecció del Patrimoni Artístic de Xàtiva, realitzant diferents activitats d'inspecció arqueològica i de salvaguarda del Patrimoni Artístic local. L'any 1937 va ser nomenat delegat a Xàtiva de l'Institut d'Estudis Valencians (IEV), l'organisme en el qual va quedar integrat el SIP (Juan Cabanilles, 2014); el secretari de l'IEV que li va comunicar el nomenament era C. Salvador, que havia exercit de mestre a Benassal fins a l'any 1934.

En març de 1938, veient amenaçada la seua vida a Xàtiva, va marxar a Barcelona amb la seua esposa, on el va ajudar el professor L. Pericot. Allí va ser denunciat i empresonat durant algunes setmanes fins que, una vegada alliberat, el matrimoni va marxar a Perpinyà (França) i des d'allí a Sant Sebastià, ciutat que ja estava en mans de l'exèrcit franquista. A finals d'aquest any va ser militaritzat amb el grau d'alferes. Després de la guerra J. Chocomeli va poder tornar-li el favor a L. Pericot, qui aconsellat per P. Bosch Gimpera no va marxar a l'exili i els darrers dies de la guerra es va refugiar a la seua casa familiar de Torroella de Montgrí (Girona). Una vegada ocupada Catalunya per les tropes franquistes, va tornar a Barcelona i el 20 de febrer del 1939 va sol·licitar la seua readmissió en el càrrec de professor de la Universitat de Barcelona, presentant avals de diverses persones addictes al règim, entre les quals es trobava J. Chocomeli, que declarava al seu favor el 15 de març: "me consta (...) que en aquella época así como durante la revolución roja sus ideas eran derechistas y de orden, sus convicciones religiosas profundas, y su comportamiento moral intachable, habiendo manifestado asimismo reiteradamente y en los momentos más difíciles también su entusiasmo y adhesión hacia nuestro Caudillo y al Glorioso Movimiento Nacional" (Gracia, 2009: 111 i 114; 2017: 187-189, 194-195, 204, 213 i 238).

En abril del 1939 J. Chocomeli fou nomenat membre del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional (SDPAN), creat el 22 d'abril de 1938 per l'administració franquista i dependent de la Jefatura Nacional de Bellas Artes del Ministerio de Educación Nacional, que fou rebatejat per

ordre del 12 d'agost com Servicio de Defensa y Recuperación del Patrimonio Histórico Nacional (SDRPHN). La seua més destacada actuació fou la recuperació, en col·laboració amb C. Goicoechea Romano i ajudats pel restaurador del Museu Arqueològic Nacional J. García Cernuda, d'un comboi de set camions amb 85 capses abandonat a prop de Xàtiva que, procedent de Madrid, es dirigia cap a Alacant al final de la guerra; moltes d'elles contenien obres d'art molt valuoses procedents del Museu del Prado. Tot va ser dipositat al Museu de Xàtiva sota la custòdia de M. Salazar, president de la subjunta local delegada del Tesoro Artístico Nacional (Gracia, 2009: 35).

En maig de 1942 fou nomenat conservador del Museo Medieval Arqueológico y Artístico de San Félix de Játiva, que havia fundat amb independència del Museu Municipal de Belles Arts, dirigit pel cronista de la ciutat C. Sarthou. En el núm. 3 de la revista *Saitabi* (1942: 44) figura la notícia de la fundació d'aquest museu, del qual es diu que J. Chocomeli és membre de la comissió organitzadora i conservador de l'ermita. Aquest fet va desencadenar una important rivalitat entre els dos (Castellano i Martínez Canet, 2000: 46-52). L'any 1941 va ser nomenat membre corresponent de la Real Academia de la Historia. L'any 1943 va ser nomenat Comissari-Director d'Excavacions Arqueològiques del terme municipal de Xàtiva (Díaz-Andreu i Ramírez Sánchez, 2001: 336). L'any 1945 va participar en la fundació de l'Institut d'Estudis Jaime y Lorenzo Villanueva, amb seu a Xàtiva i vinculat al CSIC, del qual va ser nomenat secretari general i director de la secció C encarregada entre altres de la investigació arqueològica (Castellano i Martínez Canet, 2000: 44-46). Finalment, el 1946, poc abans de la seua mort, va ser nomenat delegat provincial del Patrimoni Artístic de València.

Amb l'organització de l'administració franquista i la constitució de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, creada el 9 de març de 1939 i dirigida per J. Martínez Santa-Olalla, el 1941 es va elaborar per primera vegada un pressupost per a les intervencions arqueològiques, en el qual figurava una partida de 15.000 pts. —la quantitat més elevada, assignada només a cinc intervencions— per a la realització d'excavacions al jaciment de Mesas de Asta (Jerez de la Frontera, Cadis), sota la direcció de C. Pemán, Comissari Provincial d'Excavacions Arqueològiques de Cadis; M. Esteve, director del Museu Arqueològic de Jerez de la Frontera i Comissari Local d'Excavacions Arqueològiques; i J. Chocomeli, "erudito que se ha ocupado de esta región", en relació amb la recent publicació del seu opuscle sobre Tartessos en què

proposava la seua localització en aquell jaciment (Chocomeli, 1940b), on explica l'origen del seu interès per aquesta mítica ciutat (Mederos, 2008: 114-115). La iniciativa amagava una pugna soterrada entre A. Schulten i J. Martínez Santa-Olalla per la localització de Tartessos. L'interès de J. Chocomeli el va portar a anunciar en el núm. 3 de la revista *Saitabi* (1942: 57) la publicació d'una sèrie dedicada a aquest tema: "Archivo de Tarteso. Saitabi publicará como suplemento o anexo anual un opúsculo con este título, bajo la dirección del profesor Chocomeli". En el pla d'excavacions per a 1942 figura el mateix jaciment amb similar quantitat, però entre els directors ja no es troba J. Chocomeli. En el de 1943 figura de nou J. Chocomeli amb una partida de 8.000 pts. per a Xàtiva; la seua petició degué ser posterior a l'aprovació del pressupost anual el 18 de febrer, ja que J. Martínez Santa-Olalla va fer una proposta de modificació el 6 de març per a donar cabuda a la seua sol·licitud, cosa que va obligar a una redistribució del pressupost d'excavacions consistent en la reducció de les partides destinades a Mèrida i Chamartín de la Sierra (Àvila) (Gracia, 2009: 268-269, 274 i 280-281).

D'altra banda, el seu interès per l'art i l'arqueologia el van portar a fundar la revista *Saitabi* l'any 1940, que s'edità a Xàtiva i es presentava com un "Noticiero de historia, arte y arqueología de Levante" patrocinat pel SDPAN (Martí i Villaverde, 1998: 161-163). En els 10 primers números figura com a fundador, tot i que per la impossibilitat de seguir mantenint-la, des del núm. 3, corresponent a l'any 1942, va ser adoptada per la Facultat de Filosofia i Lletres de la UV com a publicació del Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars i dirigida pel catedràtic i historiador americanista M. Ballesteros Gaiibrois, amb el patrocini de la diputació i l'ajuntament de València. Des de tom IV (1945), *Saitabi* va passar a ser la revista oficial de la Facultat com a òrgan dels Instituts d'Investigació Històrica Roc Chabàs i Joan Baptista Muñoz, sent aleshores el seu director F. Alcayde Vilar. Amb el tom IX (1953) se'n va interrompre l'edició, que es va reprendre l'any 1960 amb el X de la mà del secretari de la Facultat, el catedràtic d'Arqueologia M. Tarradell. D'aleshores ençà la revista segueix publicant-se de manera continuada, però des de l'any 1978 (tom XXVIII), amb la divisió de l'antiga Facultat de Filosofia i Lletres, va passar a la nova Facultat de Geografia i Història, on continua fins a l'actualitat.

J. Chocomeli va desenvolupar una intensa tasca de prospecció arqueològica per diverses comarques valencianes, entre les quals es troba la que ens ocupa. Però a banda d'aquesta, potser la més destacada és la realitzada per la Canal de

Navarrés a la tardor del 1933, concretament pels termes municipals d'Anna i Xella, on tenia propietats i va localitzar el conegut jaciment dels períodes Neolític Final-Eneolític de l'Ereta del Pedregal (Navarrés, València), que ja havia localitzat J. Vilanova i Piera. Va interpretar que es tractava d'una estació palafítica i va fer-hi alguns sondeigs en octubre del 1934 per delegació del SIP. L'any 1942 va iniciar la seua excavació, ajudat pels membres del SIP E. Pla i S. Espí, que va continuar entre 1944 i 1948 sota la direcció del director I. Ballester (Ballester, 1949: 77-78; Juan, en Bonet i De Pedro *et al.*, 2006: 189-190).

Les seues publicacions no són molt nombroses. A banda de les que aparegueren en revistes de caràcter local, tenim en el primer número de la revista *Saitabi* un article sobre plàstica ibèrica (Chocomeli, 1940a); en aquest número redacta totes les recensions, sense signar-les, entre les quals destaca la d'un article d'H. Obermaier sobre les pintures rupestres de la Cova Remígia d'Ares del Mestre (p. 35); aquest mateix any, a València, un opuscle sobre Tartessos, tema al qual venia dedicant-se des de feia anys (Chocomeli, 1940b); en els núm. 4-5 de *Saitabi* signa una altra recensió d'un treball de F. Garín sobre Palomino (1942: 87); en els núm. 7-8, a la secció *Varia*, un article sobre un diccionari geogràfic del segle XVI (Chocomeli, 1943), i una recensió del llibre de L. Pericot sobre la Cova del Parpalló (1943: 93-95); en el núm. 13, també a *Varia*, un article sobre Xàtiva (Chocomeli, 1944); i finalment, al segon volum de l'APL un article que aparegué pòstumament sobre el jaciment eneolític de l'Ereta del Pedregal (Chocomeli, 1946). Sabem de la seua intenció de publicar altres treballs, en concret i com veurem més endavant sobre les pintures rupestres que havia localitzat a Benassal (Castelló), però aquests no van arribar mai a veure la llum.

Un altre vessant poc conegut és la seua activitat com a col·leccionista. Sobre ella podem citar la notícia de l'exposició de pintura i escultura feta en les sales del Círculo Setabense, en el marc de la fira i festes d'agost de l'any 1929, de la qual es diu que contenia "más de cien piezas de cerámica antigua de Manises del coleccionista don José Chocomeli Galán" (Las Provincias, 20-8-1929). També devia posseir algunes peces arqueològiques, com la que hem vist anteriorment. Després de la seua mort, la seua vídua, A. Lera, va vendre la seua biblioteca, formada per més de 250 llibres, amb alguns objectes arqueològics que quedaven d'aquella col·lecció, a l'ajuntament de València, on actualment es conserven (Castellano i Martínez Canet, 2000: 45-46)

LES PROSPECCIONS A L'ALT MAESTRAT

L'episodi que ens ocupa tingué lloc l'any 1935, quan J. Chocomeli va exercir de mestre a la població de Benassal (l'Alt Maestrat) durant una part del curs 1934-35 i fins al principi del curs 1935-36. Degué sol·licitar l'ingrés en 1933, quan el seu nom apareix en la revista *Magisterio Español* (25-01-1934); més endavant es publica la seua puntuació en el concurs (9-10-1934). Però cap al final de novembre d'aquest any, en la seua correspondència amb L. Pericot li diu que està convalescent d'una malaltia i no parla del seu treball de mestre a Benassal (FP, 16-11-1934). És possible, doncs, que no s'incorporara fins al final d'any o ja a principis del 1935. Potser va ocupar la plaça que acabava de deixar vacant el poeta valencianista i gran divulgador de les Normes de Castelló (1932) C. Salvador i Gimeno, que va exercir de mestre a Benassal entre 1916 i 1934, quan es va traslladar a Benimaclet (València), tot i que encara hi va estiuejar el 1935 (Simbor, 1983: 15 i 58; Barreda, 2005: 11; Falomir, 2016: 466). L'estada de J. Chocomeli a Benassal no acabà bé, ja que l'*Heraldo de Castellón* informa el 23-10-1935 que se li havia obert expedient per incompatibilitat amb el veïnat. A l'endemà (24-10-1935) el mateix diari informa que el seu expedient d'incompatibilitat s'havia enviat a la Direcció General de Primera Ensenyança. El mateix J. Chocomeli li diu a I. Ballester en una de les darreres cartes escrites des de Benassal "que seguramente a fines de semana próxima dejaré la escuela de aquí (...)" (FB, 4-10-1935).

En aquesta comarca va desenvolupar durant uns mesos una intensa tasca de prospecció que tingué com a conseqüència la troballa d'algunes peces singulars i la localització de diversos jaciments arqueològics, entre els quals hi ha alguns conjunts d'art rupestre. Una curta relació d'aquestes activitats –que es basa en la informació que li proporcionava amb la seua correspondència el mateix J. Chocomeli– fou publicada per I. Ballester, cap del SIP, en les memòries anuals de la institució dels anys 1935-1939 (Ballester, 1942). Poc temps després, E. Pla recollia algunes d'aquestes notícies en la memòria d'activitats del SIP que va publicar en el segon número de l'APL (Pla, 1945: 378-379 i 382). Però com hem dit al principi, la principal font d'informació és la correspondència que mantingué amb I. Ballester el mateix any 1935, conservada a l'arxiu del SIP (FB), a més de la mantinguda amb L. Pericot, conservada a la Biblioteca de Catalunya (FP).

Veurem primer la informació publicada per I. Ballester (1942) en la memòria de les activitats

del SIP, que fou resumida anys després per E. Pla (1945). A continuació revisarem les seues troballes arqueològiques a partir de la informació continguda en la correspondència entre I. Ballester i J. Chocomeli i entre aquest i L. Pericot, amb referències a la bibliografia publicada posteriorment.

En la memòria de les activitats realitzades pel SIP entre els anys 1935 i 1939, publicada després de la Guerra Civil, figuren d'una manera resumida pràcticament totes les activitats arqueològiques que va dur a terme J. Chocomeli fins a aquesta. La primera referència és la notícia sobre la seua donació al Museu de Prehistòria d'una "hacha eneolítica de extraordinarias dimensiones y pulido perfecto, procedente de la comarca de Benasal" (Ballester, 1942: 20), que cal datar l'any 1935 o més endavant. A continuació parla de la seua estada a Benassal, de les prospeccions que hi va fer i dels treballs posteriors amb altres col·laboradors del SIP: "La estancia del señor Chocomeli en la comarca de Benassal, en 1935, dió ocasión a que sus no frecuentes aptitudes de prospector inteligente, hallaren fecunda aplicación. Y así, (...) realizó descubrimientos tan interesantes como los de varios grupos de pinturas rupestres esquemáticas, principalmente en las siguientes estaciones: Abrigo del Ros, Còva Fosca de Mauricio y Roca del Senallo, en el término de Benassal; y abrigos de Roca del Molinell, Bobalar y Covacha de Félix, en el término de Culla. Algunos de estos abrigos fueron visitados, más tarde, por una comisión del Servicio presidida por Francisco Porcar. De todos ellos pidió Chocomeli, para el S. I. P., la autorización necesaria para su estudio y exploración. Tales trabajos están en manos de Juan Cabré y José Chocomeli; lo que nos impide entrar en detalles de los descubrimientos".

Més endavant dedica un apartat més extens a les pintures naturalistes dels Covarjos (Benassal), que il·lustra amb un calc d'algunes figures que aquell havia fet amb ajuda de F. Porcar i una fotografia del cingle on es trobaven (fig. 1) (Ballester, 1942: 33-34, lám. I). En el text explica el que es veu: "unos cazadores (sólo dos son visibles) acorralan a unas reses y disparan sobre ellas sus flechas". A continuació afegeix: "En otro abrigo del mismo escarpe, unos centenares de pasos a Poniente de las pinturas mencionadas, percíbense restos indeterminables de otras también naturalistas. Y algo más lejos, en la misma orientación, en la llamada Roca del Senallo, descubrió también Chocomeli, junto con un importante grupo de pinturas esquemáticas, algunos restos de naturalistas".

Segueix un altre dedicat al descobriment d'un enterrament a la Mola Remígia d'Ares del Mestre, il·lustrat amb sengles fotografies de materials lítics

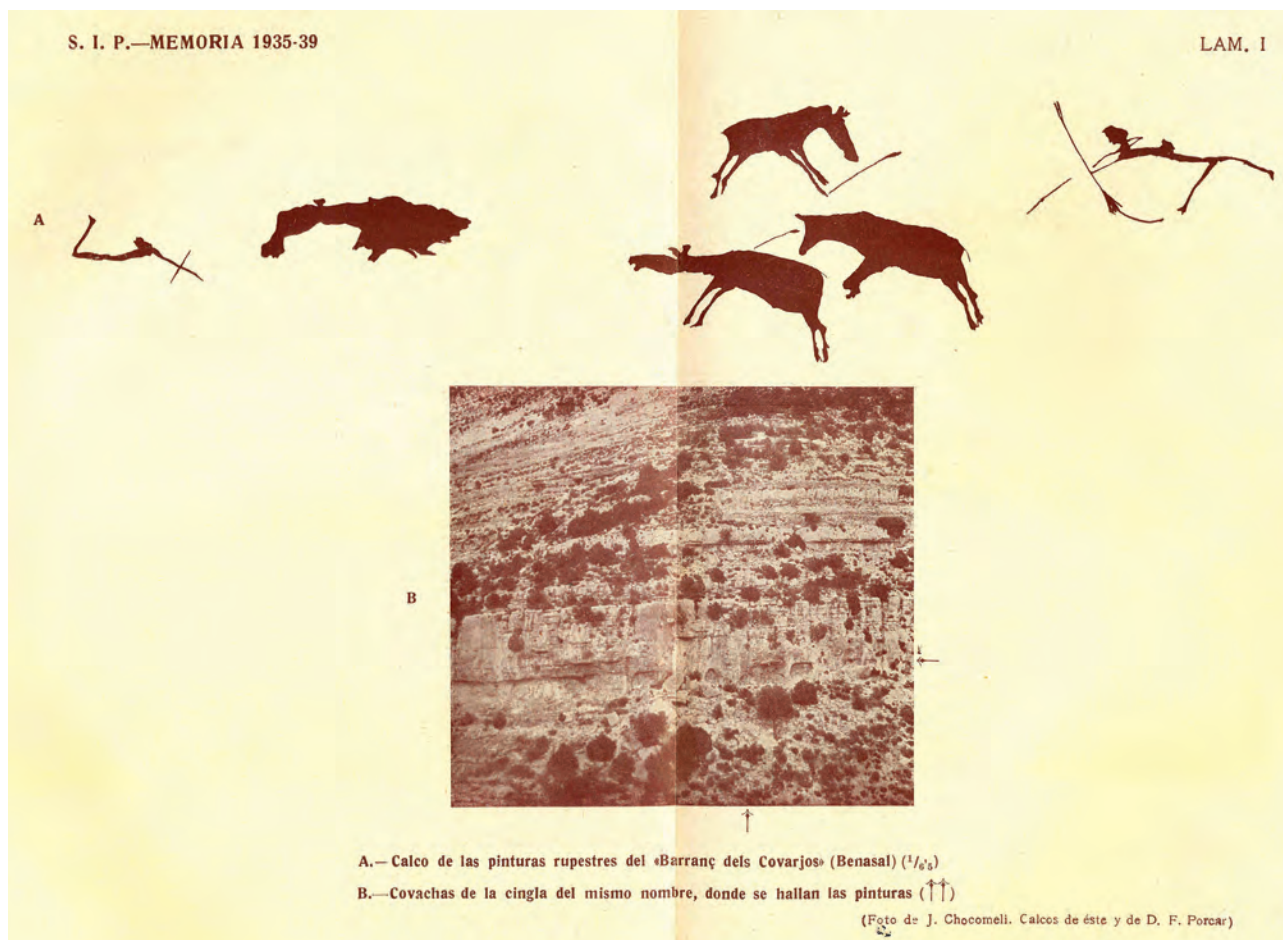

Figura 1. Els Covarjos (Benassal) i calc de les pintures (Ballester Tormo, 1942: làm. I).

i del lloc (fig. 2) (Ballester, 1942: 36-37, làm. III). L'enterrament estava situat "al pie mismo del cinto de escarpes en que están aquéllas y a unos centenares de pasos a la izquierda de las mismas, (...), ya profanado, que reconocido dió aún el cuchillo y las tres puntas de flecha que reproducimos (...). De la disposición del enterramiento nada puede precisarse, porque, (...) veíase ya sólo el hoyo propio de una rebusca desordenada, (...). Del restante material que pudo hallarse, (...) vieron algunas puntas de flecha de la misma procedencia, pero de pedúnculo y aletas, en poder del masovero (...). Es de interés anotar que, frente al enterramiento, cerca del mismo y ya bajo la vertiente, existen restos de un despoblado de la misma cultura, del que el propio masovero tenía una pequeña pieza esferoidal de cobre, que parecía cuenta de collar".

Un altre apartat el dedica a la estela ibèrica trobada a Ares del Mestre (Ballester, 1942: 129-132, làm. XII, B). La peça, que mesura 84 x 18,5 x 10 cm, representa de manera esquemàtica el cos d'una dama (fig. 3), i es va trobar "cerca de un despoblado

ocupante la cima del Tossal de la Serrá, (...) rota en dos pedazos, en un margen de piedras sacadas de los campos aledaños; y parece que fué encontrada al ensanchar uno de ellos a expensas del monte lindante. Ha sido infructuosa la exploración del terreno en busca de otros restos; pues aparte unos pocos huesos que se creen humanos, sólo se hallaron dos piedras circulares de molino ibérico".

Finalment, dóna a conèixer la troballa d'una estela ibèrica amb inscripció a Benassal (Ballester, 1942: 132-133, làm. XII, A). La peça, "indicio único de la necrópolis", va aparèixer no molt lluny del Mas de Centelles, "donde en la cumbre de un cerrillo eran visibles las ruínas de un poblado ibérico", entre aquell i el Mas de Corbó de Dalt (fig. 3). L'estela està trencada i mesura 43,5 x 34,5 x 11 cm. Presenta "una inscripció, en alfabeto ibérico, de grandes caracteres grabados a trazos profundos que los hacen fácilmente legibles, (... en) la parte superior de uno de los lados mayores, restando de ellos, al romperse, sólo nueve signos, seis inscritos en un rectángulo del ancho de la losa, (...) y los tres

restantes en el centro y por debajo del lado inferior". D'aquests dos assentaments ibèrics, el Tossal de la Serrada (Ares del Mestre) i el Tossal de Centelles (Benassal), "solicitó Chocomeli, a nombre del S. I. P., autorización para excavar el despoblado" i "la zona de la supuesta necrópoli".

LES SEUES ACTUACIONS A LA LLUM DE LA CORRESPONDÈNCIA

Les cartes conservades al FB de l'arxiu del SIP que tracten sobre les actuacions que ens ocupen daten d'un curt període de l'any 1935, quan en les seues excursions arqueològiques J. Chocomeli comença a trobar peces i pintures rupestres i escriu a I. Ballester en alguna ocasió fins a dues vegades en un dia. Ho fa a mà, de vegades de pressa, i es dirigeix al director del SIP com "mi querido amigo y maestro" i "mi querido Director", i en alguns casos utilitza paper de la Fonda Juan Forés de Benassal, de la companyia d'autobusos Unión Benasalense o de la seua pròpia empresa apícola J. Chocomeli de Carcaixent. Es tracta de 19 cartes i una postal, 17 de les quals porten data i altres tres no en porten, dues de les quals es poden datar a partir d'altres referències. La relació epistolar comença el 13-04-1935 i es prolonga fins al 12-10-1935. Totes les va enviar des de Benassal, excepte una que fou remesa des de Xàtiva (1-09-1935). Algunes van acompanyades de croquis i dibuixos a mà alçada, set en total, un dels quals fou utilitzat en l'estudi de l'estela ibèrica del Tossal de la Serrada (Izquierdo i Arasa, 1998: fig. 2); unes altres contenen xicotets dibuixos o croquis. Algunes es troben subratllades o anotades a mà per I. Ballester. Les contestacions del director del SIP són menys nombroses, un total de quatre cartes escrites a màquina, de les quals se'n conserva la còpia que feia el mateix autor, que daten del 21-06-1935 al 19-07-1935.

El trepidant ritme que J. Chocomeli va imprimir als seus treballs entre els mesos d'abril i octubre d'aquest any féu que en determinats períodes li enviara cartes molt seguides amb consultes i peticions. Les respostes d'I. Ballester es feien esperar i el primer li ho retrau en algunes ocasions. El director del SIP es justifica utilitzant diferents expressions com: "hay que ver el tiempo que se necesita para llevar al corriente su correspondencia" (FB, 21-06-1935); i "(...) como V. no es un explorador formidable, sino un alud, no nos es posible seguirle a V. el paso que lleva (...)" (FB, 4-07-1935).

Quant a la correspondència entre J. Chocomeli i L. Pericot conservada en el FP, data entre el 8-04-1933 i el 24-12-1945, fins pocs mesos abans de la mort d'aquell. La major part es concentra en-

tre els anys 1939 i 1942 i no resulta d'utilitat per a aquest treball. Hi ha també alguna nota sense data i dues còpies de sengles treballs de J. Chocomeli: Nuevos ejemplares de plástica ibérica, que es va publicar al primer número de la revista *Saitabi* (1940), i la presentació d'aquesta revista. Les primeres cartes les envia amb paper de les seues empreses Explotación Apícola Moderna de Carcaixent i Cultivos Agrícolas y Zoógenos de Xàtiva (1933-35); durant la guerra civil (1937), n'hi ha una en paper del Museo Municipal de Bellas Artes de Játiva; al final de la guerra una amb paper del Noticiario de Arqueología Setabitana (1939), tres des de la Comisaría General del SDPAN (1940-41), altres cinc de la delegació de la Zona de Levante d'aquest (1940-41) i la darrera amb paper de la Institución de Estudios Setabenses (1945). Hi ha també nombroses targetes postals, la majoria de després de la guerra. Signada per L. Pericot, només hi ha una nota

LES PINTURES RUPESTRES

La troballa de pintures rupestres figura en la primera carta adreçada a I. Ballester (FB, 13-04-1935): "he descubierto una modesta cueva de pinturas que he copiado yo mismo" i li anuncia que "el hallazgo de nuevas e importantes pinturas rupestres es inminentísimo", per la qual cosa li pregunta si pot comptar amb el col·laborador del SIP F. Porcar per a ajudar-lo a copiar-les. Al mes següent li escriu (FB, 16-05-1935) explicant-li que ha anat a "visitar las pinturas que descubrieron los de Castellón en Ares (Mola Remigia). Son de una cuantía extraordinaria y van a influir bastante en la rectificación de la cronología del arte de Levante que temo haya que rebajar bastante". El 29-05-1935 li envia els dibuixos de dos genets representats en les pintures del Cingle i li parla d'una cova existent a 0,5 km cap a l'est que possiblement és la del Mas d'en Llorens, la coneguda com la Cova Fosca, "con pedernales en el suelo. Como esto ya lo sabían los de Castellón no he podido verlo porque parece que el masovero se resistía". El mateix dia a la nit li diu que "Los de Castellón han escrito que vendrán el 1º de Junio".

En agost d'aquest any li conta a L. Pericot els seus descobriments a Benassal i que ha fet calcs de les pintures rupestres que hi ha trobat (FP, 1-08-1935). En setembre (FP, 27-09-1935) li explica que: "Ya he dicho a D. Isidro (Ballester) que pienso publicar esto a toda prisa pues la actitud de Obermaier y los recelos de los de Castellón, que no han querido entender mi leal actitud, me obligan a ello". Finalment, l'any 1940, en la recensió d'un article

Jaciment / troballa	Terme municipal	Període / característiques
La Cinglada	Ares del Maestre	Poblat neo-eneolític
El Cingle de la Mola Remígia	Ares del Maestre	Enterrament eneolític
Les coves del Ros i del Fogueril, al Barranc del Mas de Pere	Ares del Maestre	Pintures rupestres ?
El Mas de Quico	Ares del Maestre	Necròpolis ibèrica amb estela antropomorfa
El Tossal de la Serrada	Ares del Maestre	Poblat ibèric
La Berola de Fabregat	Benassal	Ruïnes, necròpolis i destrals - Edat del Bronze ?
La Cova de Mauricio; la Roca Enjúlia, a la partida de les Llometes	Benassal	
Els Covarjos: cova, abríc i roca; tossalets dels Saladers i de la Corralissa (partida del Riu Sec)	Benassal	Pintures rupestres naturalistes
La Cova Fosca, partida del Riu de Bosch	Benassal	
La Roca del Senallo	Benassal	Pintures rupestres naturalistes i esquemàtiques
El Tossal de Centelles	Benassal	Poblat ibèric i necròpolis
El Mas de Corbó de Dalt	Benassal	Estela ibèrica amb inscripció
La Roca del Migdia, la Roca Pícosa, el Puntal de la Font de l'Om i la Cova del Carreró	Benassal	Pintures rupestres esquemàtiques
La Carrasca Tova (el Mas de Forés de Dalt)	Benassal	Ruïnes, necròpolis
El Mas de la Foia	Benassal	Edat del Bronze ?
El Bovalar	Culla	
La <i>Covacha</i> de Fèlix	Culla	
La Roca del Molinell (cova)	Culla	Pintures rupestres

Quadre amb la relació de jaciments arqueològics que figuren en la documentació estudiada.

d'H. Obermaier sobre les pintures rupestres de la Cova Remígia al primer número de la revista *Saitabi*, encara anunciava: "Podemos añadir que dentro de poco podrá incrementarse aquél con el de otros hallazgos, más modestos, pero asimismo interesantes, comprendidos en las montañas de Benassal por el redactor de esta revisión". Tanmateix, J. Chocomeli no va arribar a publicar mai les pintures que va descobrir, a pesar de la seua voluntat d'estudiar-les amb J. Cabré després de la guerra civil. A l'arxiu familiar es conserven els calcs que en va fer, un dels quals apareix reproduït en el llibre sobre la història de la seua família.

D'altra banda, les referències a les pintures rupestres de la Roca del Senallo i de les coves de la Roca del Migdia que localitza en un croquis sense data, a penes apareixen en la seua correspondència més que en referències generals, com tampoc les inclou en la seua sol·licitud de permís del 10-06-1935 (FB). És més explícit I. Ballester en la seua memòria del SIP, on n'esmenta la primera.

Els treballs arqueològics de J. Chocomeli no tingueren continuïtat fins dècades després, quan

algunes de les seues troballes van començar a ser objecte d'estudi. El principal investigador que ha treballat en aquesta part de la comarca de l'Alt Maestrat compresa pels termes municipals d'Ares del Maestre, Benassal i Culla és A. González Prats, que fou catedràtic de Prehistòria de la Universitat d'Alacant, qui després d'una important activitat de prospecció i estudi va publicar diversos treballs en la dècada de 1970. Els primers van ser dos articles –on cita la referència d'I. Ballester a les prospeccions de J. Chocomeli– que tracten sobre les coves amb pintures rupestres de Benassal, de les quals primer va estudiar les d'estil naturalista que J. Chocomeli va denominar dels Covarjos, per estar en terres d'aquest mas, i ell del Racó de Nando seguint la indicació dels masovers (González Prats, 1974). Pocs anys després va estudiar les pintures esquemàtiques existents en diversos abrics de la Roca del Migdia, un esperó del Picaio, muntanya que separa els termes de Vilafranca i Benassal, que va denominar amb la referència a la masia més pròxima, el Mas de Forés de Dalt, donant a conèixer també algunes troballes lítiques i ceràmiques dels

seus vessants (González Prats, 1976). Finalment, va reunir en una monografia tots els jaciments que va localitzar en una àmplia zona que inclou, a més de les poblacions esmentades, Vilafranca i Vistabella, en un extens període que va des de la prehistòria fins a l'època romana, entre els quals es troben –a més de les coves amb pintures rupestres abans citades– alguns dels localitzats per J. Chocomeli, tot i que els topònims emprats per un i altre no permeten sempre una segura identificació (González Prats, 1979).

LES ESTELES IBÈRIQUES

En la primera carta adreçada a I. Ballester (FB, 13-04-1935) esmenta la troballa d'una estela ibèrica (a Benassal) “que obra ya en mi poder. Tiene una inscripción compuesta de dos líneas con 10 letras”. En la segona (FB, 16-05-1935) torna a parlar-li'n: “La estela ibera procede de una necrópolis pero desgraciadamente había sido utilizada para un enterramiento posterior. De todos modos creo que hay una importante población ibera en el tozal cercano y no sería extraño que en el mismo terreno donde se encontró la piedra de la inscripción aparezcan otras o se dé un poco más hondo con las inhumaciones iberas o con los cacharros de incineración. (...) volveré al sitio en cuestión y examinaré una a una las piedras de las calzadas con más detenimiento que cuando recogí la estela por que entonces no pude hacerlo por la tormenta que se me echó encima”.

En el mes de maig (FB, 29-05-1935) li diu que Modesto, el masover del Barranc de Gasulla on es troben les pintures rupestres d'Ares del Maestre, li ha proporcionat la notícia “de una necrópolis á cosa de 1 km. de distancia en la que salen piedras con rayas. He mandado a recogerlas (...)”. És la primera referència a l'estela ibèrica d'Ares del Maestre. El mateix dia (FB, 29-05-1935) a les vuit de la nit li torna a escriure amb notícies molt recents: “Acaba de llegar Pepe y como esperaba lo de las piedras grabadas es algo notabilísimo. Le adjunto el dibujo de lo que han traído y dicen queda otra en la que solo son visibles las rayas cruzadas. Han aparecido al cortar un terreno para ensanchar un bancal junto a una loma en cuya cumbre hay un poblado con casitas perfectamente claras. Pepe ha recogido un solo fragmento de cerámica que parece bastante avanzada pero no dice nada claro. Iré personalmente a ver todo aquello y creo será conveniente denunciarlo. (...) Mañana recogeré los datos exactos para localizar el poblado de las piedras grabadas (cuyo interés juzgo grande) y se los enviaré por si quisiese formular la denuncia”. En una postdata afegeix:

“En el mismo lugar de las piedras ha visto Pepe dos muelas circulares horadadas en el centro (quizás juego completo) y una de ellas lleva una regata que no llega al centro ¡Curioso!”.

D'altra banda, en relació amb l'estela antropomorfa, l'endemà li diu a I. Ballester que s'havia presentat Modesto dient-li que el fragment de l'estela no era seu i només els l'havia deixat per a estudiar-lo, però el va poder convèncer després de donar-li “unas pesetas a titulo propina por sus informes y por acompañarnos”. Llavors, com “Pepe no tuvo ayer coraje para coger la otra piedra” i per a evitar possibles complicacions, a pesar de trobar-se malalt, se'n va anar al lloc de la troballa: “Allí me he hecho acompañar por el dueño de la tierra delante del cual he cargado la estela al mismo tiempo que les arrancaba la declaración de que la otra recibida por mediación de Modesto también me la daba”. I afegeix que li envia la informació “para que V. denuncie la estación pues yo en vista de estos hallazgos le atribuyo una gran importancia y sospecho que V. sentirá deseos también de que no sean otros los que tomen allí derechos. Como mañana o pasado dicen q. llegan los de C[astellón] ya verá V. lo que hace” (FB, 30-05-1935).

Les peces ibèriques que J. Chocomeli va portar al Museu de Prehistòria, on s'exhibeixen (Fletcher i Pla 1977: 140), van ser estudiades dècades després. La inscripció del Mas de Corbó de Dalt (Benassal), tot i que hi ha referències anteriors al seu text, la va estudiar D. Fletcher en un treball, posteriorment ampliat, amb totes les existents en aquell museu (Fletcher, 1953: 53-54; 1985: 24, núm. 12, fig. 44, 2, làm. XL; Oliver, 1978: 272; Untermann, 1990: MLH III E.9.1; Arasa, 1994: 200-202, fig. 2). Pel que fa a l'estela d'Ares del Maestre, també amb referències anteriors, va ser estudiada per nosaltres després de consultar el croquis de J. Chocomeli sobre la seua localització i d'un reconeixement del lloc de la troballa i del pròxim poblat del Tossal de la Serrada (Izquierdo i Arasa, 1998; Izquierdo, 1998; Izquierdo i Arasa, 1999).

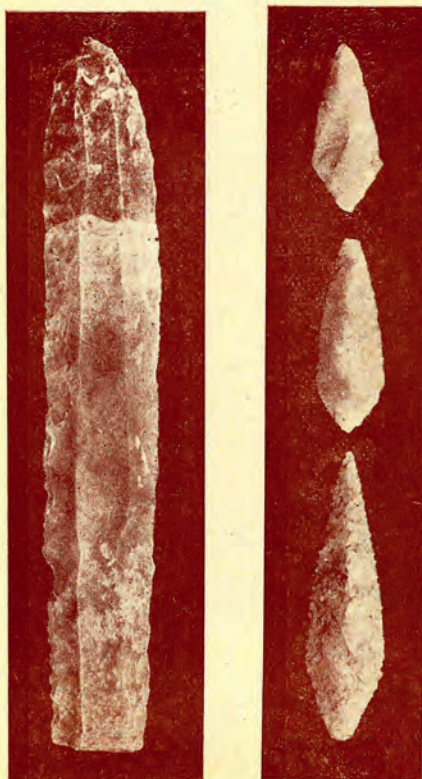
LES EXCAVACIONS

En la segona carta a I. Ballester (FB, 16-05-1935) li comunica dos nous descobriments: “En los abrigos inmediatos de los que ocupan las pinturas [de la Mola Remígia] ha descubierto el masovero, arrimada a la roca, una estación eneolítica, con algún enterramiento. Recogí los sílex típicos, raederas, cuchillitos y otra piezas entre ellas 3 preciosas flechas y un cuchillo grande aunque roto. En poder del masovero quedaron unas flechas, un hacha grande, mandíbulas y huesos, y una perla o

S. I. P.—MEMORIA 1935-39

LAM. III

A

B

Sepultura bajo los escarpes de «Mola Remigia» (Ares) (A ²/₃)

(Fotos de J. Adell y J. Chocomeli)

Figura 2. Excavació de l'enterrament situat als peus del Cingle de la Mola Remigia (Ares del Maestre) i material lític trobat (Ballester Tormo, 1942: lám. III).

desperdicio de cobre del poblado inmediato". Dies després (FB, 29-05-1935) li parla de nou d'aquest enterrament, del qual afegeix un croquis "en que se incluyen detalles que descubrí ayer y que desconocen los de Castellón". Aquest enterrament estava situat a uns 200 m a l'oest de les pintures, i a la mateixa distància d'aquest cap a l'oest, a la vora de la senda que porta al mas, a la partida de la Cinglada, va trobar les restes d'un poblado neo-eneolític d'on procedia la perla de coure que conservava el masover: "al abrir una balsa para cal, primero, y al hacer un rebaje de bancal después, han aparecido las paredes y ruinas de piedra seca de las diversas construcciones del poblado con cerámica característica; entre los frag. hay uno con cordones de adorno digital". El mateix dia a la nit (FB, 29-05-1935, 20 h) li torna a escriure i li diu que "Pepe ha revisado y cavado lo que quedaba en la zona del enterramiento sin conseguir nada más que unos huesos y escasos fragmentos de cerámica y sílex". Sobre aquest enterrament, del qual es conserven aquests materials al Museu de Prehistòria (Fletcher i Pla, 1977: 117), s'han publicat algunes referències posteriors (Olaria, 1999: 132-133; Gusi, 2001: 184), en particular sobre la seua possible consideració com una cova d'inhumació múltiple del període Eneolític (Soler, 2002: 66-67).

La segona troballa és una gran destral: "(...) otro hallazgo importante en las cercanías del pueblo ha sido el de un hacha gigante rarísimo ejemplar que mide 32 cm. de largo y pesa 1'800 kgr. Se trata de enterramientos neolíticos sin duda de gran interés pues las sepulturas presentaban una especie de cista y un hito rudimentario a modo de estela. Encuentro dificultades para hacerme con ese ejemplar de hacha que está maravillosamente conservado, además. Quizás para excavar el resto de la tierra que aun no ha sido revuelta y donde indudablemente queden sepulturas, no habrá obstáculo". Al final, en una extensa postdata parla del jaciment on s'havia trobat "el hacha gigante y otras aún mayores (especie de mazos) y se trata de uno de aquellos conos tumulares (...). La estación me parece muy rica y sin duda han pasado por ella varias culturas a juzgar por los frag. hallados" (FB, 16-05-1935). En una altra referència a aquest jaciment li explica altres iniciatives: "Emprenderemos enseguida lo del túmulo pero tengo a la vista dos cuevas que me aseguran tienen pinturas que vaya [a] verlas antes de que lleguen los de Castellón" (FB, 29-05-1935).

L'endemà li torna a escriure donant-li compte de les excavacions que el seu capatàs Pepe amb una colla d'homes havia començat al jaciment on s'havia trobat la destral, que denomina 'pedregar

tumular' i estava situat al bancal del Tancat, al Mas de la Foia (Benassal). Li adjunta un croquis on es veu una planta el·líptica de 10,50 x 5,20 m, amb una altura d'1,68 m, i explica que "al desescombrar ha aparecido un fragmento de muela y una piedra [a]filadora, algunos huesos y hay cerámica (...) y un dardo (?) de hierro". Li explica que ha excavat en dia de festa i els peons no han volgut treballar per la vesprada, a més que "no salían cosas para que Pepe se animase; lo hemos dejado para que V. resuelva en vista de lo que aparece que podrá apreciar también si revela el rollo de película que le envío" (FB, 30-05-1935). Acompanya a la carta un croquis on dóna el topònim, la forma i dimensions del jaciment i una secció de la muralla trobada en l'excavació. Per la falta de referències en cartes posteriors, els treballs no degueren continuar en aquest jaciment. Aquest topònim no figura entre els jaciments citats per A. González Prats. Per la referència a enterraments en cista, podria tractar-se d'una necròpolis neolítica com les excavades al Mas de Garcia de Morella (Mesado i Andrés, 1999) i al Mas de la Marina de Vilafranca (Arasa, 1977: 261-262).

ALTRES TROBALLEES

No totes les troballes de J. Chocomeli poden ser identificades o localitzades, de vegades per la falta d'informació explícita en les seues cartes i croquis. Ho podem veure per exemple en relació a una troballa: "La piedra que sacamos anteayer de una calzada solo lleva tres letras: ¿Lucius? No formo idea exacta de lo que pudiera ser. Le adjunto descripción para que V. vea si vale la pena de recogerla pues es muy pesada (unos 80 kgs.) ¿Huele a visigótico?". En el dibuix adjunt es deixa sense completar la procedència, es donen les mesures (78 x 47 x 30 cm) i figuren tres lletres que podrien ser LCS, però que no pareixen correspondre a un epígraf antic (FB, 29-05-1935).

En una carta li explica que "hoy he recorrido parte del terreno de Catí comprendido entre el de Ares y el de Tirig", on havia trobat unes estranyes construccions disseminades per un pla: "Pienso tomar fotografías de muchas de ellas y hacer algunas catas". I continua: "Mañana sabré de otras dos piedras con rayas ó escritas que hay en una calzada y que probablemente son inscripciones ibéricas. Si las consigo sería conveniente largarlas pronto de aqui para evitar compromisos" (FB, 2-06-1935).

Dos dies després li expressa la intenció d'excavar un altre túmul que havia trobat, del qual no dóna ni el topònim ni la localització, cosa que finalment no degué arribar a fer: "he descubierto con

absoluta seguridad otro pequeño tumulo (...). Está junto a un poblado de ese tipo amorfo (...) Como ya se han acabado los fondos (...) lo que haré es gastarme un par de jornales en abrir el túmulo” (FB, 4-06-35).

Amb un croquis ens trobem amb el problema contrari: dóna el topònim, la Berola (?) de Fabregat, localitza un mas sense topònim i diverses troballes com ruïnes, sepultures i destrals i “un altozano trocónico probablemente artificial”, amb els noms dels seus propietaris, dades insuficients per a poder identificar-lo (FB, s. d.). Tanmateix, podria tractar-se del jaciment del Mas de la Foia (Benassal).

Algunes troballes no han tingut cap transcendència, possiblement per no ser antigues: “He descubierto una [cueva] con cinco figuras de arte esquemático en las paredes y otras cuatro o cinco sobre una losa que sirve de dintel a la cabaña neolítica (?) adosada a ella. (...) Si quiere puede denunciar esta cueva (...), pues seguramente iran mañana o pasado los de Castellón por allí, ya que segun mis noticias vienen esta noche a Mola Remigia”. I conclou: “Con esta son ya cinco las cuevas que llevo encontradas por aquí con pinturas estilizadas ó esquemáticas, pero las otras no es probable las vean ellos” (FB, 2-06-1935). Es tractava de la Cova del Fogueril (Ares del Mestre), emprada com a corral o refugi i tancada amb una paret, de la qual parla en diferents cartes (FB, 3, 4, 5 i 12-06-1935). Segons explica, en la llinda de la porta i en algunes pedres de la tanca hi havia figures que va interpretar com pintures rupestres esquemàtiques, per això va desfer una part d'aquesta, va trencar la llinda i es va emportar el fragment amb els signes i dues lloses amb pintures. En una d'aquestes cartes li diu que “La piedra con el hombre y el perro la tengo ya aquí”, sense que sapiguem si es tractava d'una de les d'aquesta cova (FB, 3-06-1935).

D'altres no diu el lloc ni se'n torne a referir: “Ayer descubrí (...) una necrópolis que creo Halstática pues se trata de un círculo de piedras amorfas y en el centro comienza a aparecer el cadaver sin losas alrededor. Yo pensaba gastar un par de jornales en acabar de cavar la tierra que queda al tajo y toda la comprendida dentro del círculo á más profundiad” (FB, “Hoy lunes”, [7]-07-1935).

Tot i que no és una troballa seua, afegirem una notícia inèdita que dóna sobre un jaciment ibèric de Benassal, el Bovalar: “Aquí hay un gachó veraneante que se dedica a mariposear por todas las estaciones que se entera y estos días ha estado arañando en el Bobalar; (...) donde ha encontrado muchos pondus (...) un frag. de ceramica con parte de un caballo, y una moneda de bronce muy bien conservada. Es íntimo de los de Castellon y lo guar-

da todo para ellos (ó para él) (...) es una estación ibérica pequeña (yo he recogido ceramica campaniense) en la que ya estuvo escarbando Novella (?)”. I afegeix; “Yo le he dicho que (...) sin permiso no debe tocar ningun yacimiento” (FB, s. d.). Es tracta d'un jaciment d'època ibèrica tardana que ja cita Almarche (1918: 76-77), on s'han efectuat interessants troballes (González Prats, 1979: 73-75, núm. 34; Arasa, 1994: 202-203).

VALORACIÓ DE LES ACTUACIONS

Els treballs de J. Chocomeli a l'Alt Maestrat tingueren lloc en part en una zona i una època en què estava fent-se l'estudi del conjunt d'art rupestre del Barranc de Gasulla (Ares del Mestre), trobat l'any 1934. La notícia sobre la seua existència va arribar al pintor castellanenc i aficionat a l'arqueologia J. B. Porcar el setembre de 1934 (Arasa, 1991: 57-60; en Díaz-Andreu, Mora i Cortadella, 2009: 526), que va comunicar la troballa a H. Obermaier i en va començar aquest mateix any els treballs de calc i prospecció que li permeteren localitzar altres coves d'art rupestre i diversos jaciments i publicar-ne les primeres notícies (Porcar, 1934 i 1935a-b). H. Obermaier les va visitar l'octubre d'aquest mateix any i amb H. Breuil les van estudiar parcialment entre agost i setembre del 1935 (Arasa, 2017: 965), amb el corresponent permís i subvenció de la Direcció General de Belles Arts (DGBA), i poc després van publicar els resultats d'aquests treballs (Porcar, Breuil i Obermaier, 1935 i 1936).

Aquestes circumstàncies i la forma d'actuar de J. Chocomeli van donar lloc a una situació potencialment conflictiva. La prevenció envers els possibles problemes que es podien derivar de les seues activitats ja apareixen expressats en la primera carta adreçada a I. Ballester (FP, 13-04-1935), quan li diu “aunque V. no quiera que aparezca el Servicio metido en ello espero me ayudará para facilitar mi trabajo”. En la segona (FB, 16-05-1935), on li dóna compte de la troballa de l'enterrament existent als peus del cingle de la Mola Remigia, afegeix: “Como supongo que los de Cultura Castellonense no están en condiciones de excavar y se trata de estratos que tanta luz podrían arrojar quizás respecto a las pinturas se lo comunico a V. por si le pareciera conveniente que hiciera el Servicio la denuncia antes que se enteren los de M[adrid] y previa la consulta que se haría a Sánchez Gozalbo. No sé hasta que punto la corrección me obliga a darles esta noticia a los de Castellón y temo atraerlos hacia aquí y que me estropeen la búsqueda de pinturas”. Més endavant, en resposta a la pregunta de si havia denunciat ja els jaciments que li havia dit, I. Ballester li diu

que encara no ho ha fet i manifesta el seu desig d'evitar conflictes: "Ello aparte de que precisa saber como hemos de quedar con los de Castellón, con quienes no quiero chocar de ningun modo, aunque ellos no se preocupen de nosotros" (FB, 21-06-1935).

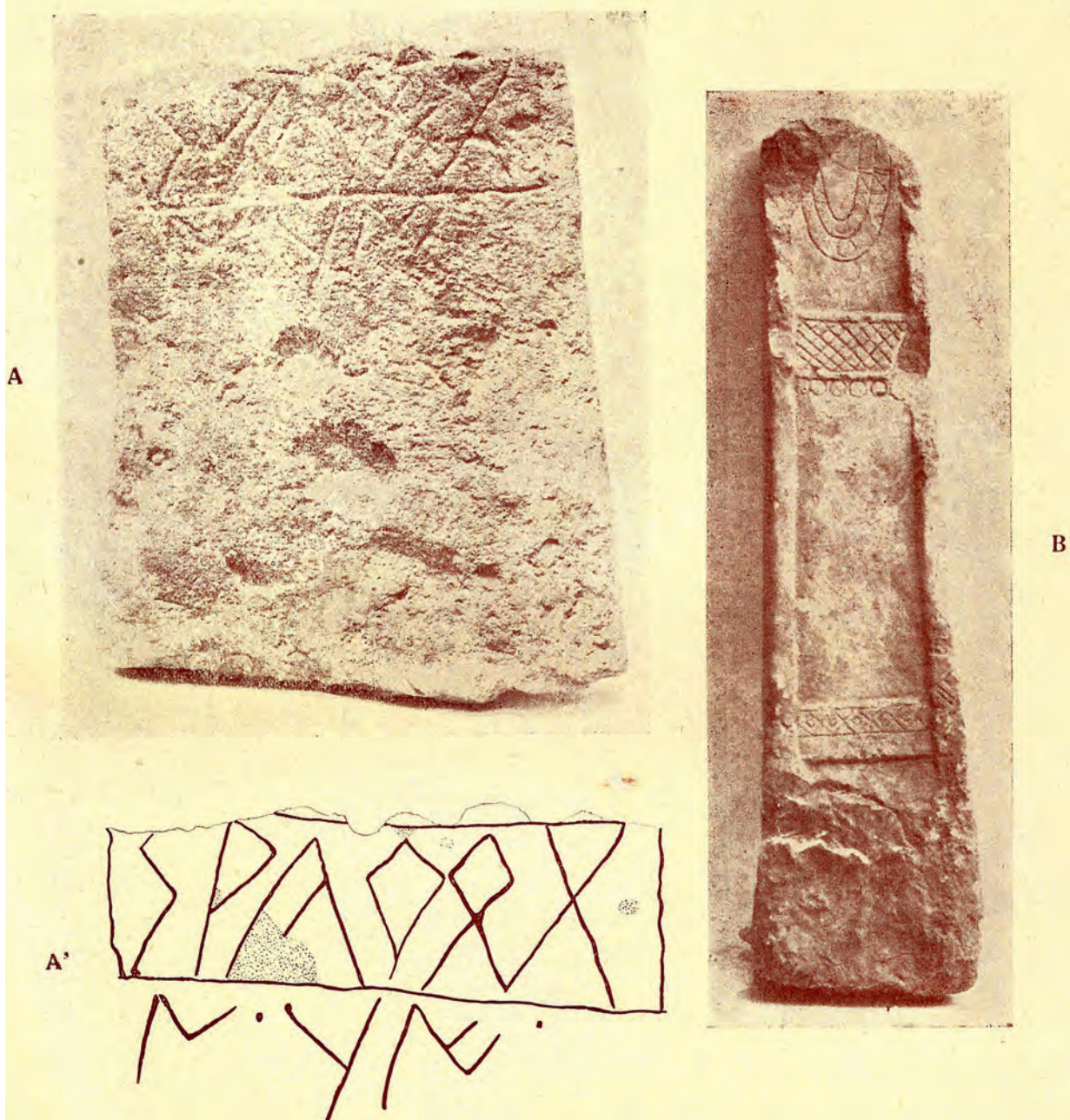
Aquests comentaris permeten conèixer el re- cel envers la gent de Castelló, dels quals només nomena a À. Sánchez Gozalbo, amb qui s'escriu, el qual havia visitat amb J. B. Porcar les pintures de la Cova Remígia l'any 1934; aquest era un metge, historiador i escriptor que fou fundador de la Sociedad Castellonense de Cultura (SCC), entitat constituïda l'any 1920 per un grup d'intel·lectuals castellonencs que publicava un butlletí anual (Falomir, 2007). En altres casos, amb l'expressió "los de Castellón" es refereix a J. B. Porcar, qui com hem vist tenia uns interessos particulars en relació amb les pintures rupestres d'Ares del Mestre. Pel que fa a "los de Madrid", suposem que es tracta de H. Obermaier, a qui esmenta en alguna carta (FB, 15-07-1935; FP, 27-09-1935). En una altra ocasió li anuncia que "Los de Castellon han escrito hoy a Modesto (...) una carta urgente diciendole que prepare para cinco personas que vienen a trabajar la region y que si alguien va por alli que avise a la Guardia Civil" (FB, 3-06-1935); ací també es refereix a J. B. Porcar i es tractava de l'equip que havia d'excavar i estudiar les pintures de la Cova Remígia, del qual formaven part ell mateix, H. Obermaier i H. Breuil.

En el mes de juny J. Chocomeli havia escrit a F. Álvarez-Ossorio, aleshores director del Museo Arqueológico Nacional, i li comenta a I. Ballester que "Parece que en Madrid se habrá insidiado que yo trataba de apropiarme los descubrimientos de Porcar. Quizas en Valencia también han llegado a desconfiarse en mi seriedad científica (...) Por estas razones, siguiendo la perentoria indicacion de Alvarez-Ossorio he denunciado todas las localidades encontradas con pinturas por mi (...) y he solicitado la autorización en exclusiva de estudio y exploracion a beneficio del Servicio o, en su defecto, la concesion a mi nombre (...) Con esta denuncia hecha por mi asumo la responsabilidad en los descubrimientos (...)" (FB, 24-06-1935). Alguns dies després li explica que "Los de Castellón me escriben (...) y me anuncian una visita. Esto dará ocasión, creo yo, a ponernos de acuerdo para no crear una competencia ridícula" (FB, 12-06-1935). Més endavant afegeix: "Los de Castellón me escribieron contestando a una mía en la que les enviaba una nota de los descubrimientos en la región para el boletín [de la SCC]. Sánchez Gozalbo, que es una persona muy correcta, me puso una carta muy expresiva anunciándome la visita de Porcar,

(...) Pero [éste] se volvió a Mola Remigia sin venir por acá. Parece estaba quejoso porque tocamos el enterramiento". I segueix: "Han debido marear algo en Madrid valiendose de Obermaier a juzgar por lo que traslucía la carta de Alvarez-Ossorio en la q. me manifestaba "que el maestro de Benasal no tiene personalidad para intervenir" y que "los objetos debían de ser entregados" (FB, 1-07-1935).

Pocs dies després li torna a escriure dient-li: "(...) el médico ha hablado con el Sr. Castelló y Tárrega y este no es más que un mensajero de la paz y de acuerdo con los antecedentes que de él he recogido su "papel" es siempre dar solucion amistosa a los asuntos. Esta tarde iré a verle y creo le dejaré contento pues como he hecho otros descubrimientos medievales los aportaré a la Sdad. Castellonense ó a su Museo y así habrá más motivos de armonia" (FB, "Hoy viernes", [11]-07-1935). Dies després li diu que ha arribat a un acord amb "los de Castellón" i li comunica "el grato resultado en mi entrevista con Castelló Tárrega con quien, sin la más leve rozadura ni queja, he llegado al acuerdo tácito de que mis exploraciones en la provincia van destinadas al Servicio en cuanto toca a la prehistoria, y al naciente museo castellonense en cuanto atañe a hallazgos de épocas históricas. Creo que están en contra de Obermaier" (FB, 15-07-1935). Però aquesta entrevista no tingué els resultats esperats, i al setembre es queixa que aquell no l'havia publicada i no contestava a les seues cartes. I afegeix un groller comentari sobre el seu antecessor en el magisteri a Benassal: "el mentecato de Carles Salvador se dedica a boicotearme localmente y encima, con aviesas intenciones, en plan de crítico, me pide antecedentes para hacer una crónica en Las Provincias (...)" (FB, 1-09-1935). Les al·lusions a aquest apareixen de nou en una de les darreres cartes: "tengo indicios y esperanzas para encontrar más piedras con inscripciones ibéricas en el mismo sitio ó cerca de donde salió la que ya tienen Vds. ahi. Claro que para realizar su rebusca y para sacarlas del sitio hay que obrar con cautela y rapidez despues de la polvareda que ha armado el Carles Salvador y demás" (FB, 1-10-1935).

La idea expressada per J. Chocomeli segons la qual la SCC estava formant un museu, al qual es refereix en una altra carta (FB, 10-07-1935), no es correspon amb la realitat. Es tractava del Museu Provincial que va constituir la Diputació de Castelló l'any 1930 per iniciativa del seu president J. Castelló Tárrega, periodista, escriptor i polític, a partir dels fons de l'anterior museu estatal, que es va inaugurar en gener del 1934. L'abril de 1935 aquest en va ser nomenat director (Díaz Manteca, 1984: 27-38). En la comissió organitzadora figuraven tant À. Sán-

A.—Estela escrita de Benasal. (Algo más de $\frac{1}{5}$).—A' Texto.

B.—Estela de Ares ($\frac{1}{8}$ aproximado).

(Fotos de J. Adell. Calco de J. Alcácer)

Figura 3. Inscripció ibèrica del Mas de Corbó de Dalt (Benassal) i estela ibèrica del Tossal de la Serrada (Ares del Mestre)
(Ballester Tormo, 1942: lám. XII).

chez Gozalbo, com J. B. Porcar, i n'era el secretari el prehistoriador F. Esteve, que en març del 1933 en va ser nomenat Conservador. D'altra banda, la presència de J. Castelló a Benassal –com també la d'altres personatges a què es refereix J. Chocomeli (el “gachó veraneante”)– s'explica per l'existència d'un conegut balneari, la Font d'en Segures, que havia esdevingut un important centre d'estiuig on gent de Castelló i València passava les vacances.

Sobre la idea que guia les seues actuacions, li diu que “la oportunidad que tenemos en la mano debe obligarnos a apurar las exploraciones hasta el último término pues de no hacerlo nosotros lo haran los que llegan la semana próxima. Es más, como la denuncia de aquellos yacimientos seleccionados que lo merezcan no obliga a un inmediato dispendio en excavación, yo no veo inconveniente en denunciar las estaciones ibéricas, paleolíticas o de carácter singular para explorarlas en años venideros cuando al Servicio le venga bien. El día que en esta provincia se cree también un Servicio análogo al nuestro como ha hecho Alicante o el Museo q. han fundado con el apoyo de la Dip. los de [la] Sdad. Castellonense tome vuelo, será difícil que nosotros podamos trabajar si no tenemos denunciadas de antes las exploraciones” I afegeix: “No deje de enviarme algun fondo esta misma semana pues en ella he de hacer los máximos esfuerzos para terminar la prospección del Montlleó pues es donde espero dar el golpe” (FB, 10-07-1935).

En vista de la importància de les seues troballes, explica a I. Ballester que “Aquí aumenta la presión, nada menos que para formar un nuevo museo local. Claro es que casi todos mis hallazgos son de otro termino” (FB, 12-06-1935). Són setmanes de frenètica activitat, i dies després li diu que “Aquí continuo una labor heroica de 8 horas diarias los días ordinarios y 15 los festivos. Todos los barrancos, rocas, cuevas y arrimaderos son examinados atentamente. El país es algo así entre una Suiza y unas Hurdes. Estoy arruinandome solo por el calzado que gasto. El alcalde ha puesto una caballería y un hombre a mi disposición, que paga el Ayuntamiento. Hay otros buenos amigos que me llevan en los coches cuando ha lugar. (...) Sé muchas cosas de otros términos, pero para extender la prospección preciso disponer de fondos” (FB, 1-07-1935). I sobre el mateix: “(...) trabajo ahora muy económico pues entre amigos y autoridades me facilitan la locomoción aparte de algunos jornales que he pagado de mi bolsillo. Ahora aun voy a trabajar más barato pues como todos los guías se me han acabado los voy a suprimir y así también evitaré indiscreciones. Pienso valerme directamente de los masoveros de cada partida.” (FB, “Hoy lunes”, [7]-07-1935). En

aquesta època les seues exploracions s'estenen als termes municipals de Culla, Vistabella i fins i tot de Morella: “Ayer hice dos nuevos descubrimientos de esquemáticas y de dos estaciones ibéricas de gran importancia estratégica, en término de Morella. Mañana continuo mis exploraciones en un sitio muy favorable del término de Ares y el domingo me voy a pernoctar al término de Vistabella. (...) En cuanto acabe lo de Vistabella pienso hacer dos o tres excursiones en automovil pues tengo indicios casi seguros en terminos vecinos” (FB, “Hoy viernes”, [11]-07-1935). Al principi del curs 1935-36, quan sap que no continuarà treballant de mestre a Benassal, li expressa la seua intenció de quedar-s'hi uns dies més: “seguramente a fines de semana próxima dejaré la escuela (...) y podré dedicar los pocos días utilizables del mes a ultimar los trabajos pendientes antes de que el frío lo haga imposible” (FB, 4-10-1935). I en la darrera comunicació, una postal, li diu: “Salgo en este momento para Culla donde exploraré mañana por todo el día. El lunes seguramente estaré ya libre de obligaciones magisteriales (...)” (FB, 12-10-1935).

A través d'una nota manuscrita de J. B. Porcar, una còpia de la qual ens va facilitar R. Martínez Valle quan era director del Museu de la Vallorta, coneixem les seues iniciatives en relació amb el que considerava una intromissió de J. Chocomeli en la zona on estava treballant. Quan va arribar al Mas de Modesto, on s'allotjava en les seues estades, la nit de l'11 de juny va redactar una mena d'acta amb el resum de la versió del masover sobre les activitats d'aquell, de la qual són testimonis la seua pròpia família i el pintor Gimeno de Vila-real que l'acompanyava, en la qual es refereix particularment a l'excavació de l'enterrament del cingle de la Mola Remígia i a l'estela ibèrica, i es mostra molt crític amb la manera de procedir d'aquell. El primer fet el descriu com “la violació dels sepulcres”: “A últims d'abril va comparéixer el mestre Chocomeli junt amb tota la escola de parvuls de 6 a 11 anys (...) va fer garbellar la terra dels jaciments (...) va deixar els nens sols a la cova y desferen l'embovedad de la porcaterra”. “El dia 30 de maig 1935 Modesto escriu desde Benasal dienme que han cabat al cementeri cuatro homens i el mestre de Benasal, que un dels homes se feia pasar per capataz de la Diputació de Valencia – el mestre li aconsella a Modesto a que li deixe cavar y el dia 28 y 29 de maig caven unes sepulturas (...) a la cova de Remigia”.

Sobre l'estela, diu que Modesto “va anar llogat a emparedar en la finca de Quico Sales situada en mas Blanc y va vore dos pedres treballades que li van eixir a l'amo i això diu que va esser el 19 y 20 de maig de 1935”. Modesto li va comunicar la

troballa a J. Chocomeli. “El masover li va donar una de les lapides a Modesto. (...) El dia 30 de Maig el capatas carregaba amb una caballeria les lapides y se les emporta a Benasal donanli un duro al amo. El dia 31 Modesto pase per Benasal per reclamar una de les lapides y Chocomeli li diu que no pase pena que res li te que pasar”. Aquest mateix dia Modesto escriu a J. B. Porcar contant-li aquests fets i que el mestre llogava gent per a ajudar-li: “El gendre de Modesto de prop del Mas Blanc va llogat pera Chocomeli per buscar coves i pedres”. També li ho ofereix a ell mateix: “El 30 de maig Modesto es invitat per buscar pintures rupestres per Chocomeli el qual vol que l'acompanye”. I afegeix sobre la seua manera de treballar: “Durant la nit el mestre Chocomeli rebia les visites del llogat i capataz dienli les noves que havien trobat durant el dia (...) El capatas tot ho carregava a la saria testos, osos, pedres, etc, y despres ho portava al mestre. [Aquest] te una gran colecció a Benasal de ceramica”. Finalment, “El dia 9 de Juny Modesto m'escriu desde Ares (...) dienme que puge que el mestre de Benassal tot ho arramble”.

Les conseqüències d'aquests fets prompte es deixen notar i “El dia set de Juny puge la guardia civil a ferse carrec de la cova”. El pintor castellonenc va anar a Ares i “El dia 11 de Juny me presente en les coves de Remigia mas de Modesto y ho denuncie”. En els dies següents afegeix més anotacions: “El dia 13 escric a Madrid denunciandoli [els fets] a Obermaier. El dia 14 torne a escriure sobre lo mateix i ho denuncie al Gobernador nostre” (Izquierdo i Arasa, 1997: 182-183). No hem pogut localitzar aquesta denúncia entre la documentació referent a J. B. Porcar conservada a l'Arxiu Històric Provincial de Castelló. També es fa ressò del malestar dels pares dels xiquets de l'escola de Benassal: “(...) dit mestre estava més per buscar pedres que per fer escola havent protestat tots el pares dels xiquets per no fer classe”. La intensa dedicació a les prospeccions arqueològiques de J. Chocomeli, sembla que en detriment de les seues obligacions docents, fou probablement la causa de l'expedient que se li va obrir al principi del curs 1935-36.

En el desenvolupament de les seues activitats arqueològiques J. Chocomeli va comptar amb el suport del SIP, tant en el finançament dels treballs com en la participació d'altres col·laboradors. Així, ja en la primera carta (FB, 13-04-1935), quan li conta a I. Ballester la troballa de l'estela amb inscripció ibèrica i li anuncia que la portarà al SIP, afegeix entre parèntesis: “Sír vase abonarme en cuenta 10 pts. que me ha costado el acarreo más lo que tenga que pagar si no consigo pasarla como equipaje”. En la segona (FB, 16-05-1935), parlant

de les dificultats per a adquirir les destrals de pedra aparegudes en un jaciment de Benassal per les reticències dels propietaris, li planteja la possibilitat de realitzar alguna excavació llogant com a jornalers els propietaris de les destrals: “Para ver si pican yo les he subrayado a los poseedores de tan magnificas piezas la posibilidad de que se gasten aquí cuantiosos jornales en excavar algun poblado. Si efectivamente se gastaran 10 ó 12 jornales (aquí van á 4 pts) en algunas catas llevando Salvador a estos hombres seguramente se ablandarán y podríamos recoger ese interesante material aparte del que indudablemente saldría”. Deu referir-se a S. Espí, que des del 1929 fou capatàs i restaurador del SIP (Martí, 1992: 27; De Pedro, en Bonet i De Pedro *et al.*, 2006: 57 i 332). Més endavant (FB, 29-05-1935, 20 h), afegeix: “Como V. me indicó que han de formalizar la liquidación he ido pagando cosas aunque a Pepe ni le he pedido ni me [ha] entregado dinero. Espero sus impresiones y ordenes”. L'endemà li diu que “Pepe ha pensado marcharse pues llevamos ya desembolsadas alrededor de 140 pts. Verdaderamente su estancia y viaje se lo come todo. El le llevará esta carta y las dos estelas asi como los otros pequeños hallazgos. Creo habrá quedado V. satisfecho. Quizás yo sólo con algun jornal para acompañante en caballeria podré hacer las cosas economica y eficazmente” (FP, 30-05-1935). Pocs dies després li escriu de nou: “Supongo en su poder (...) la última enviada por mano de Pepe, quien le habrá llevado la estela fraccionada y los sílex recogidos por mi en la primera visita que hice a la Mola Remigia, así como lo poco que se ha obtenido en la cata que llevé a cabo dicho capataz” (FB, 2-06-1935).

Quant al desplaçament d'alguna persona de suport, hem vist que cap al final de maig J. Chocomeli va comptar amb l'ajuda d'un home de confiança anomenat Pepe, possiblement J. Guerrero que figura en una carta d'I. Ballester (FB, 4-07-1935), que havia vingut de València amb diners enviats per aquest, a qui es refereix com el capatàs. L'esmenta en dues cartes i és qui realitza les excavacions i paga els peons. En la primera (FB, 29-05-1935) explica que Pepe ha portat un fragment de l'estela d'Ares del Mestre i ha excavat el que restava de l'enterrament situat als peus del cingle de la Mola Remigia. En la segona (FB, 30-05-1935) li conta que han anat a veure el “pedregar tumular” del Mas de la Foia i han excavat al matí. Més endavant, tornar a insistir en la necessitat que Salvador (Espí) es desplaça fins a Benassal per a ajudar-lo en els seus treballs (FB, 2-06-1935). Aquesta petició es repetirà després de l'estiu, al final de la seua estada, quan a més li demana que envie un vehicle per a carregar

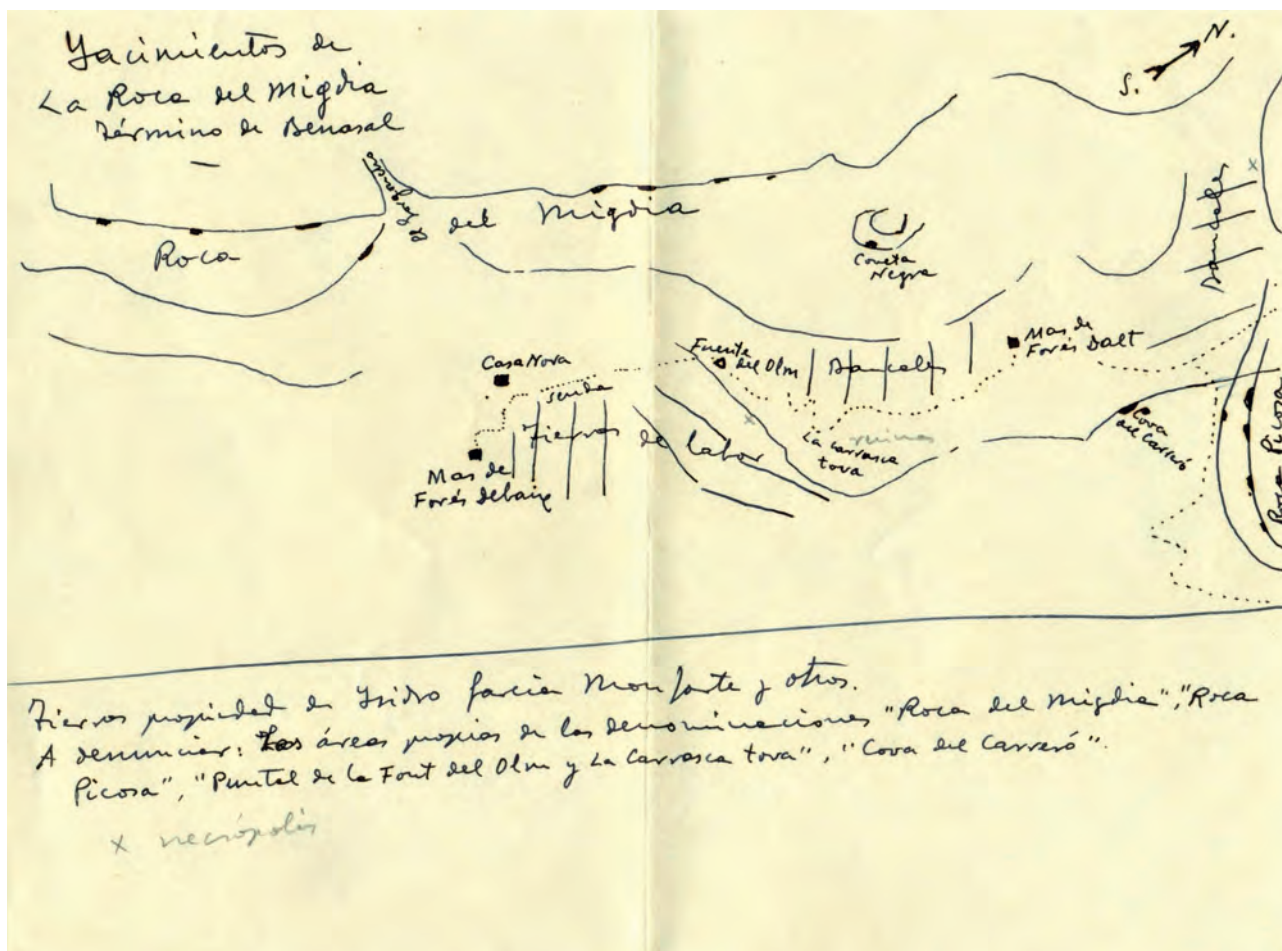

Figura 4. Croquis de la zona de la Roca del Migdia (Benassal) amb les coves i jaciments localitzats, segons J. Chocomeli (FB, Arxiu de SIP)

tot el que tenia i allò que encara podien trobar: “Una vez recogidas las piedras y rebuscadas las lápidas ibéricas que indudablemente quedan avisariamos á V. para que viniese la camioneta de la Diputación y se llevarían las piezas con todo el cuidado que requieren (...)” (FB, 4-10-1935). I encara en l’última postal: “El domingo lo dedicaré a terminar unos calcos en el campo, de modo que lunes ó martes hasta miercoles todo lo más podriamos trabajar lo que se refiere al viaje de la camioneta (...) [y] la estancia de Salvador” (FB, 12-10-1935). Sembla, però, que S. Espí no va arribar a desplaçar-se fins a Benassal.

Després del descobriment de les primeres pintures rupestres, ja en la primera carta (FB, 13-04-1935) demana a I. Ballester que envii a F. Porcar, agregat del SIP des d’aquest any (De Pedro, en Bonet i De Pedro *et al.*, 2006: 62 i 333), per tal de fer els calcs de les pintures i fotografiar-les: “le suplico me diga a vuelta de correo si puedo contar con el Sr. Porcar para ayudarme en la copia rápida

ó si es posible encontrar alguna persona apta para el asunto y de absoluta confianza”. En la segona (FB, 16-05-1935) li parla del pròxim viatge de F. Porcar, de la conveniència d’una preparació per a fer els calcs de les pintures, li adverteix de la necessitat d’anar preparat per al fred i li planteja la qüestió econòmica: “Supongo que habiendo de publicar ese centro el resultado de nuestros trabajos seran sufragados también los gastos que origine la estancia y viaje del amigo Porcar”. El viatge de F. Porcar, acompanyat d’E. Jiménez Navarro, alumne de L. Pericot a la UV que fou nomenat agregat del SIP des del 1932 (Fletcher i Pla, 1977: 10; Martí, 1992: 30; De Pedro, en Bonet i De Pedro *et al.*, 2006: 61 i 332), es va produir entre els dies 4 i 11/12 de juliol. La data d’inici la dona I. Ballester: “(...) Porcar, quien con placas y la máquina de doble fuelle sale hoy (supongo que esta noche) para esa. A última hora veo que desea incorporarse a la excursión, pero particularmente y como cosa suya, Giménez. (...) Porcar puede incluso servirle para

suavizar cosas con los de Castellón si precisa y V. lo cree oportuno, pues le une amistad con algunos de ellos” (FB, 4-07-1935). L'expedició, doncs, va eixir el divendres 4 de juliol, i va arribar dissabte 5 de juliol, segons expressa J. Chocomeli: “Llegaron Porcar y Jiménez el sabado cuando ya estaba a punto de montar a caballo para irme al monte”; i el diumenge van anar a fotografiar i calcar “las pinturas esquemáticas blancas de Roca Senallo” (FB, “Hoy lunes”, [7]-07-1935). El divendres 11-07-1935 li diu que estan a punt d'anar-se'n, cosa que degueren fer aquest mateix dia o l'endemà.

Mentre l'expedició estava a Benassal, I. Ballester li envia una carta dient-li que F. Porcar li ha portat diners: “No sé que plan llevaran ni cuando pensaran volver, aunque supongo que cuando V. haya agotado todo el tesoro arqueológico inédito de la comarca; pero como se me olvidó decir a Porcar que le diera a V. cien pesetas para fondos de los pequeños gastos que tenga (...), haga el favor de leerle esta carta y que se las entregue si cree V. necesaria tal entrega” (FB, 9-07-1935). Una vegada finalitzat el viatge, I. Ballester li escriu lamentant-se de com ha eixit de car: “El viaje a esa de Porcar y Jimenez, ha resultado caro para los resultados prácticos. Yo decidí el viaje solo de Porcar, pero a este debí hablarle Jimenez para que me propusiera le acompañara y Porcar (...), me pidió la compañía del otro, pero que solo se haría la cuenta de gastos de uno; pero anoche vino la del gasto total, (...)” (FB, 19-07-1935). També l'informa que han redactat una memòria del viatge (E. Jiménez la part tècnica-prehistòrica), però que ell no els l'havia demanada, el que li diu per a evitar suspicàcies.

D'altra banda, davant la imminent arribada de l'equip que havia d'estudiar les pintures rupestres de la Cova Remígia, J. Chocomeli veu la necessitat de donar a conèixer a la premsa les seues troballes “para evitar discusiones posteriores pues si aparecen publicados los nombres de las cuevas descubiertas por mi que no puedan ellos atribuirse las ni discutir mi prioridad”. Així, li diu a I. Ballester que “Quizas fuese conveniente que Vds. diesen una gacetilla a los periodicos de esa notificando el hallazgo de pinturas esquematicas, estilizadas en las cuevas del Ros, de Covarchos, del Riu del Bosch y otras en los alrededores de Benasal”. La notícia sobre les seues troballes es va publicar a la premsa de Barcelona i Castelló, com podem veure en dues notícies de La Vanguardia (28-06-1935) i l'Heraldo de Castellón (29-06-1935).

En algunes cartes adreçades a I. Ballester, J. Chocomeli parla de la necessitat de ‘denunciar’ els jaciments trobats, i li insisteix que ho faça ell des del SIP. Aquest era el procediment emprat per

a poder excavar en un jaciment i garantir que ningú més poguera actuar-hi. D'ací se'n dedueix que les activitats que estava duent a terme no comptaven amb els permisos necessaris, sobretot en el cas de les excavacions i la compra de peces arqueològiques, ja que la prospecció no estava regulada de manera tan estricta com en l'actualitat. Durant la Segona República, a pesar d'haver-se aprovat la Ley relativa al Patrimonio Artístico Nacional el 25-05-1933, com s'indica en el seu article 37, les actuacions arqueològiques seguien regulant-se pel Reglament de l'1-03-1912 que desenvolupava la Llei del 7-07-1911, ja que l'aprovació del Reglament per a l'aplicació d'aquella no es va produir fins al 16-04-1936 (García Fernández, 2007). Tant la sol·licitud de permisos d'excavació com el procediment a seguir en les troballes fortuïtes estaven perfectament regulats, de manera que és palés el caràcter irregular de les excavacions realitzades, particularment en el cas de l'enterrament del cingle de la Mola Remígia que es trobava en una zona que ja comptava amb un permís per a estudiar les pintures rupestres trobades, així com la compra de diverses peces arqueològiques, algunes de gran importància com les esteles ibèriques.

Com hem vist, J. Chocomeli li comunica a I. Ballester a finals de juny que –per indicació de F. Álvarez-Ossorio– havia denunciat totes les estacions que havia localitzat (FB, 24-06-1935). Doncs bé, a l'arxiu del SIP es conserven alguns documents que donen llum sobre aquesta iniciativa. El més important és la còpia del seu escrit on relaciona tots els jaciments per als quals demana permís (10-06-1935), que figuren amb la resta dels esmentats en el quadre anterior. Segueixen dos escrits que proven una notable lentitud en la tramitació. En resposta a la seua sol·licitud, on demanava els permisos a nom seu o del SIP, el secretari de la DGBA –el mateix F. Álvarez-Ossorio– va escriure a la Diputació de València demanant-ne confirmació amb data del 29-02-1936. I el president de la Diputació va escriure al director del SIP fent-li la consulta amb data del 29-07-1936, una vegada havia començat la guerra civil. No cal dir que aquesta sol·licitud ni es va resoldre, ni se'n torna a saber res.

CONSIDERACIONS FINALS

La tasca de prospecció desenvolupada per J. Chocomeli a l'Alt Maestrat entre els mesos d'abril i octubre de 1935, mentre exercia de mestre a la població de Benassal, fou especialment fructífera. A més de diversos conjunts de coves amb pintures rupestres, entre els quals destaca el dels Covarjos-el Racó de Nando (Benassal), va localitzar nombro-

sos jaciments de diferents èpoques en els termes municipals de Benassal, Ares del Maestre i Culla, arribant en les seues excursions als d'altres poblacions com Catí, Vistabella i Morella. A més de ceràmica i material lític prehistòric, va trobar una inscripció ibèrica al Mas de Forés de Dalt (Benassal) i una estela també ibèrica al Tossal de la Serrada (Ares del Maestre). Quan va començar amb les troballes, va demanar l'ajuda del SIP que va col·laborar amb diners i personal. Així va efectuar dues petites excavacions a l'enterrament del cingle de la Mola Remígia (Ares del Maestre) i al Mas de la Foia (Benassal), i va fotografiar i calcar almenys el nou conjunt d'art rupestre dels Covarjos-el Racó de Nando. D'aquesta manera, una iniciativa particular d'un col·laborador va acabar tenint el suport institucional i econòmic del SIP. Castelló de la Plana comptava aleshores amb un museu de Belles Arts que hauria d'haver estat el receptor natural d'aquestes troballes, però a pesar dels seus contactes amb alguns intel·lectuals i estudiosos de l'arqueologia d'aquesta ciutat, aquestes peces van ser traslladades amb rapidesa al Museu de Prehistòria de València on es conserven.

Algunes de les activitats arqueològiques de J. Chocomeli van tenir lloc en la mateixa zona on havia començat a treballar J. B. Porcar després de la troballa de les pintures del Barranc de Gasulla (Ares del Maestrat), a on es van desplaçar H. Obermaier i H. Breuil en agost d'aquest mateix any, cosa que va portar a un enfrontament amb aquell. Amb la finalitat d'assegurar-se els drets a investigar i excavar els jaciments i conjunts d'art rupestre que havia descobert, J. Chocomeli va demanar el permís corresponent a la DGBA, que no va arribar a concedir-se pel començament de la guerra civil. Malgrat un darrer intent després de la guerra de publicar-les amb J. Cabré, la seua mort al cap de pocs anys va fer que no arribaren a publicar-se fins a dècades després. Finalment, la seua intensa dedicació a les activitats arqueològiques i la probable desatenció a les seues obligacions docents, van portar al seu trasllat forçós al començament del curs 1935-36, el que tingué com a conseqüència que els seus treballs a l'Alt Maestrat no tingueren continuïtat.

D'altra banda, el cas de J. Chocomeli i les seues exploracions per l'Alt Maestrat en una estança com a mestre a Benassal, guarda cert paral·lisme amb el d'altres mestres que van exercir en diferents èpoques a poblacions castellonenques i van desenvolupar algunes tasques arqueològiques. Potser el cas més semblant siga el de J. Alcácer Grau, col·laborador del SIP que a primeries de la dècada de 1940 va exercir a la població de Begís (l'Alt Palància), on va identificar diversos jaciments

arqueològics (Alcácer, 1947), en un dels quals, la Peña de la Dueña (Begís-Teresa), de l'edat del Bronze, va realitzar una petita excavació els resultats de la qual va publicar poc temps després (Alcácer, 1946; Ballester, 1949: 18-19). Altres casos són els d'A. Porcar Candel (1904-1947), mestre valencianista i introductor de noves tècniques pedagògiques que va exercir a Canet lo Roig i va ser empresonat per la dictadura franquista (Vidal, 2014), que va donar a conèixer un important jaciment calcolític a Càlig (el Baix Maestrat) (Porcar Candel, 1935); i finalment S. Gómez Bellot, que entre les dècades de 1960 i 1970 va realitzar prospeccions arqueològiques a Ares del Maestrat, Benassal i Vilafranca (els Ports) (Arasa, 1983-84: 17), on va realitzar algunes excavacions i va trobar una cova amb pintures rupestres (Gómez Bellot, 1981).

BIBLIOGRAFIA

- Actas y memorias (1934). Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, 13. Madrid
- AHUV = Arxiu Històric. Universitat de València. Facultat de Filosofia i Lletres. València
- ALCÁCER GRAU, J. (1946): "Dos estaciones argáricas de la Región Levantina". *Archivo de Prehistoria Levantina*, II: 151-164.
- ALCÁCER GRAU, J. (1947): "Exploraciones arqueológicas en Begís". *Serie de Trabajos Varios. SIP*, 10: 35-46.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*. Valencia.
- ARASA I GIL, F. (1977): "Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 243-269.
- ARASA I GIL, F. (1983-84): "Història de l'arqueologia a la comarca dels Ports". *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, VI: 5-28.
- ARASA I GIL, F. (1991): "Breu semblança arqueològica de J. B. Porcar". *Porcar 1889-1974*. 53-66. Castellón.
- ARASA I GIL, F. (1994): "Notes sobre la romanització en l'antic territori del Castell de Culla". *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994)*, I: 197-207. Culla.
- ARASA I GIL, F. (2017): "Los contactos internacionales de la arqueología valenciana en el periodo 1900-1936". *IV Congreso Internacional de Historia de la Arqueología-III Jornadas de Historiografía de la Arqueología SEHA-MAN*,

- 150 años de historia de la arqueología: teoría y método de una disciplina. M. Ayarzagüena, G. Mora i J. Salas, Memorias de la Sociedad Española de Historia de la Arqueología, III: 955-974. Madrid.
- BALLESTER TORMO, I. (1942): La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1935 a 1939. Valencia.
- BALLESTER TORMO, I. (1949): La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1940 a 1948. Valencia.
- BALLESTEROS GABROIS, M. (1975): "El laboratorio de arqueología de 1940 a 1950". *Saguntum*. PLAV, 11: 27-39. Valencia.
- BARREDA I EDO, P. E. (2005): Carles Salvador a Benassal. Benassal.
- BONET, H., DE PEDRO, Mª J., SÁNCHEZ MOLINA, Á. i FERRER, C. Coord. (2006): Arqueología en Blanco y Negro. La labor del SIP 1927-1950. Valencia.
- BURCH, J. *et al.* (2015): Emili Gandia i la conservació del patrimoni cultural a la Catalunya de començament del segle XX. Girona.
- CASTELLANO TUDELA, N. i MARTÍNEZ CANET, R. (2000): Fira de Xàtiva 2000. Llibres de fira i cartellística. Xàtiva.
- CATALÀ I SANCHÍS, S. (2006): Xàtiva, Valencia y los Chocomeli (1757-1946). s. l.
- CHOCOMELI, J. (1940a): "Nuevos ejemplares de plástica ibérica". *Saitabi*, 1: 6-10. Valencia
- CHOCOMELI, J. (1940b): En busca de Tartessos. Valencia.
- CHOCOMELI, J. (1943): "Un diccionario geográfico del siglo XVI". *Saitabi*, 7-8: 34-43. Valencia
- CHOCOMELI, J. (1944): "Descripciones de Játiva antigua". *Saitabi*, 13: 261-263. Valencia
- CHOCOMELI, J. (1946): "La primera exploración palafítica en España". *Archivo de Prehistoria Levantina*, II: 93-114. Valencia.
- DÍAZ-ANDREU, M, MORA, G. i CORTADELLA, J. coord. (2009): Diccionario Histórico de la Arqueología Española. Madrid.
- DÍAZ-ANDREU, M. i RAMÍREZ SÁNCHEZ, M. E. (2001): "La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del Patrimonio Arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista". *Complutum*, 12: 325-343. Madrid.
- DÍAZ MANTECA, E. (1984): Guía del Museo de Bellas Artes de Castelló. Castelló.
- FALOMIR DEL CAMPO, V. (2016): "Carles Salvador Gimeno a les Terres Castellonenques". Carles Salvador (1893-1955), escriptor, gramàtic, mestre: 457- 483. Valencia.
- FALOMIR DEL CAMPO, V. (2007): "La Sociedad Castellonense de Cultura (1920-1939)". Els escriptors castellonencs del primer terç del segle XX i les normes del 32. J. Palomero i Ll. Meseguer (eds.): 80-96. València.
- FB = Fons Isidro Ballester. Arxiu del Servei d'Investigació Prehistòrica-Museu de Prehistòria. València.
- FLETCHER VALLS, D. (1953): Inscripciones ibéricas del Museo de Prehistoria de Valencia. *Estudios ibéricos*, 2. Valencia.
- FLETCHER VALLS, D. (1985): Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia. SIP. Serie de Trabajos Varios, 81.
- FLETCHER, D. i PLA, E. (1977): Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-1977). SIP. Serie de Trabajos Varios, 57. Valencia.
- FP = Fons Lluís Pericot. Biblioteca de Catalunya.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (2007): "La regulación y la gestión del Patrimonio Histórico-Artístico durante la Segunda República (1931-1939)". e-rph. *Revista electrónica de Patrimonio Artístico*, 1: 50-94
- GÓMEZ BELLOT, S. (1981): "Nuevas pinturas rupestres en el término de Villafranca del Cid". *Actas del I Congreso de Historia del País Valenciano*: 185-188. Valencia.
- GÓMEZ CASAÑ, R. (1997): Nicolau Primitiu Gómez Serrano (1877-1971). Una aproximació a la seua vida. València.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1974): "El Complejo Rupestre del «Riu de Montllor» I. El Racó de Nando (Benassal - Castellón de la Plana)". *Zephyrus*, XXV: 259-279. Salamanca.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1976): "«El Complejo Rupestre del Riu Montllor II»". *Los Cruciformes de Forés de Dalt-Benassal (Castellón)*". *Zephyrus*, XXVI-XXVII: 243-257. Salamanca.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979): Carta arqueológica del Alto Maestrazgo. Serie de Trabajos Varios. SIP, 63. Valencia.
- GRACIA ALONSO, F. (2009): La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956). Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F. (2017): Lluís Pericot. Un prehistoriador entre dos épocas. Pamplona.
- GUSI I JENER, F. (2001): Castellón en la Prehistoria. Memoria de los tiempos de ensueño. Castelló.
- IZQUIERDO, I. (1998): "Iberian Anthropomorphic steles. The examples of La Serrada (Ares del Maestre, Castellón) and Mas de Barberán (Noguera, Tenebrós)". *Journal of Iberian Archaeology*, O: 115-131.

- IZQUIERDO, Mª I. i ARASA, F. (1998): "La estela ibérica de La Serrada (Ares del Maestre, Castellón)". *Saguntum*, 31: 181-194. Valencia.
- IZQUIERDO, I. i ARASA, F. (1999): "La imagen de la memoria. Antecedentes, clasificación y cronología de las estelas ibéricas". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 259-300. Valencia.
- JUAN CABANILLES, J. (2014): "La Secció Històrico-Arqueològica". *Ciència i Cultura en la Guerra. L'Institut d'Estudis Valencians, 1937-39*: 57-70. València.
- MARTÍ OLIVER, B. (1992): *Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia, I*. Valencia.
- MARTÍ OLIVER, B. i VILLAVARDE BONILLA, V. (1997): "El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada de 1940". *Saitabi*, 47: 153-171. Valencia.
- MEDEROS MARTÍN, A. (2008): "Estratigrafías para Tartessos: Doñana, Mesas de Asta, Carteia, Carmona y Huelva". *SPAL*, 17: 97-136. Sevilla.
- MESADO OLIVER, N. i ANDRÉS BOSCH, J. (1999): "La necrópolis megalítica del Argilagar del mas de García (Morella, Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 85-156. Sevilla.
- OLARIA, C. (1999): "Arte, hábitat y territorio en el Mediterráneo peninsular durante el postglaciar: un modelo de interpretación en el norte del País Valenciano". *Arte rupestre y territorio arqueológico. Bolskan*, 16: 109-149. Huelva.
- OLIVER FOIX, A. (1978): "Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 265-291. Castelló.
- PLA BALLESTER, E. (1945): "Actividades del SIP. Excavaciones y exploraciones practicadas desde el año 1929 a 1945". *Archivo de Prehistoria Levantina*, II: 361-383. Valencia.
- PORCAR CANDEL, A. (1935): "Noves aportacions a la prehistòria del Maestrat". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI: 354-357. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1934): "Pintures rupestres del barranc de la Gasulla". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV: 343-347. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1935a): "Excursions i recerques arqueològiques. Noves pintures rupestres en el terme d'Ares". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI: 30-32. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1935b): "Excursions i recerques arqueològiques. Noves pintures rupestres en Ares del Maestre". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV: 144. Castelló.
- PORCAR, J. B., BREUIL, H. i OBERMAIER, H. (1935): *Excavaciones en la Cueva Remigia (Castellón)*. MJSEA, 136. Madrid.
- PORCAR, J. B., BREUIL, H. i OBERMAIER, H. (1936): *Las pinturas rupestres de la Cueva Remigia (Castellón)*. Madrid.
- RAURICH, S. (1942): "Emilio Gandia 1866-1939". *Saitabi*, 3: 23-25. Valencia.
- SANTA-OLALLA, J. (1936): "Bronce inglés de La Tène hallado en Játiba (Valencia)". *Anuario de Prehistoria Madrileña*, IV-V-VI: 201-205. Madrid.
- SIMBOR, V. (1983): *Carles Salvador i Gimeno. Una obra decisiva*. València.
- SOLER DÍAZ, J. A. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Madrid/Alicante.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inschriften*. Wiesbaden.
- VIDAL BELLÉS, F. (2014): *Antoni Porcar i Candel (1904-1947): El mestre que va donar la paraula als infants*. Castelló.